

PAPER DETAILS

TITLE: Din Egitiminde Bir Deger Olarak "Kul Hakki" Kavrami: Imam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kùltürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitaplari Üzerine Bir Inceleme

AUTHORS: BANU GÜNER

PAGES: 205-246

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162837>

Din Eğitiminde Bir Değer Olarak “Kul Hakkı” Kavramı: İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme

Yrd. Doç. Dr. Banu GÜRER*

Öz: Değerler, eğitim sürecinin önemli unsurlarından biridir. Zira her eğitim sistemi bir takım değerleri kazandırmayı hedef alır. Bu değerler çeşitli sınıflandırmalar tabi tutulmaktadır. Bu sınıflandırmalardan biri olan dinî değerler de özellikle din eğitimi açısından önemli kazanımları ifade eder. Kul hakkı da bir değer olarak İslâm din eğitimi açısından önemli bir yere sahiptir. Ancak din eğitimi sürecinde değer olarak ele alınmasının ve güncellenmesinin yeteri kadar gerçekleştirilmediği kanaatinden hareketle makalemiz kavramı bir değer olarak ele almayı ve örgün din öğretimindeki yerini tespit etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Değerler, Kul Hakkı, Ders Kitapları.

Concept of "Human Right" As a Value in Religious Education: An Examination on Textbooks of Imam Hatip High Schools and Religious Culture and Moral Knowledge Classes

Abstract: Values are important components of process of education. Because every educational system has their own values in its acquisitions. These values can be classified differently. One of them is religious values are also acquisitions of religious education. Concept of human right has very important place in religious education in Islam. But according to us, it hasn't mentioned and actualized enough in process of religious education. Thus we aim to examine the concept as value and to ascertain its place in formal education.

Keywords: Religious Education, Values, Human Right, Textbooks.

Giriş

Günümüz eğitim sistemi değer kavramına büyük önem atfetmektedir. Zira eğitimin etkili ve kalıcı olabilmesi, eğitim süresince kazandırılmak istenen değerlerin içselleştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Değer kazandırmada başarılı olamayan bir eğitim sisteminden kendini gerçekleştiren bireyler yetişmesi beklenemez.

Aynı şekilde din eğitimi açısından da değer kavramı ayrı bir öneme sahiptir. Zira din eğitimi bizatihi değer kazandırmayı hedefleyen bir süreç olduğu için bu eğitimin de etkili ve kalıcı olabilmesi din eğitimi kapsamında verilecek değerlerin içselleştirilmesi ile mümkün olacaktır. Nitekim günümüzde din eğitiminin kalitesi açısından tartışılan pek çok sorunun değerlerin içselleştirilememesi problemine

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

dayandığı görülür.

Din başlı başına bir değer kaynağıdır. Dolayısıyla din eğitimi sürecinde kazandırılması hedeflenen pek çok değer söz konusudur. Ancak özellikle günümüzde dinî değerlerin bir kısmı evrensel değerler kapsamında ele alındığı için ön plana çıkmakta, bir kısmı ise evrensel değerler söz konusu olduğunda akla gelmediği için veya bu şekilde algılanmadığı için göz ardı edilmektedir. Bu bağlamda kanaatimizce gerektiği kadar ön plana çıkamayan değerlerden biri "kul hakkı"dır.

Neden Kul Hakkı?

Coğrafi keşifler neticesinde üretim biçimlerinin ve buna bağlı olarak ekonomik şartların değişmesi dünya düzenin de değişimine, bu düzenin kendi değerlerini doğurmasına yol açmıştır. Tutum, davranış ve dolayısıyla ahlâk alanını da şekillendiren değerler sisteminde yaşanan bu değişimin yönü uzun zamandır, önemli bir değer kaynağı olan dinin aleyhine olarak yorumlanmaktadır.

Tartışmalara son yıllarda küreselleşme kavramı ekseninde devam edildiği görülmektedir. Bu bağlamda küreselleşme kimilerine göre geleneksel ve yerel değerlerin çözülmesine veya yeniden yorumlanmasına sebep olurken,¹ kimilerine göre din dahil bütün evreni metalaştırıp dinî ve dinî olmayan arasındaki ayrımı anlam kaybına uğratarak dinî değerlerin dünyevî değerlerle yer değiştirmesine yol açmaktadır.² Neticede din yerine daha ziyade ahlâkın öne çıkarıldığı, liberal ahlâkın ve ılımlı dinî oluşumların teşvik edildiği görülmektedir.³

Bahsi geçen değişimin en belirgin yönü bireyselliğin ve buna bağlı olarak bireysel tercihlerin belirleyici olduğu bir ahlâk anlayışının yüceltilmesidir. Yani dinin ahlâk alanındaki ağırlığının azaltılması, bireyin bu alanda belirleyici rol oynamasına yol açmıştır. Tabii nesnenin değerini, insanın ona atfettiği değerle sınırlandıran görüşün rolü de burada hayli büyüktür.⁴ Bireyin bu rolü ise liberal ahlâkın etkisini kuvvetlendirerek ahlâkî davranışın daha subjektif biçimde ele alınmasının sebeplerinden biridir. Buna bağlı olarak özellikle kitaplı dinlerin bireyi ve toplumu disipline etmeye yönelik bazı kırmızı çizgilerinin (mesela sınırsız tüketimin, bir başka ifadeyle israfın yasak oluşu gibi) silikleştiği görülmektedir. Nihayetinde dinin insan davranışını yönlendirmede ve ahlâkî davranışın

¹ İsmail Doğan, "Türk Eğitim Sisteminde Değer Sorunu", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan ve diğerleri, İstanbul 2007, s. 622.

² Şaban Ali Düzgün, "Globalizm ve Dinî Değerlerdeki Dönüşüm", *Dinî Araştırmalar*, C. 6, S. 17, 2003, ss. 139 - 147.

³ Ahmet Onay, "Dinin Değer Oluşturma Öğretisi", *Değerler Eğitimi Konferans Bildirileri*, İstanbul 2012, s. 45.

⁴ Değer anlayışına dair değerlendirmeler için bkz. Z. Şeyma Arslan - Fatma T. Yaşar, "Yükselen "Değer" Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Dem Dergi*, Yıl:1, Sayı: 1, ss. 8 - 11, Erişim: http://www.dem.org.tr/dem_dergi/index.php?sayfa=sayilar&sayi=1 (Erişim Tarihi: 06.08.2013).

sürekliliğini sağlamadaki etkisinin azalması bireysel ve toplumsal ahlâk alanında ki istikrarı da tehdit edebilmektedir. Çünkü Allah ve ahiret inancının buna bağlı olarak hesaba çekilme bilincinin insanı keyfilikten uzak tutmadaki etkisi çok büyüktür. Dinin söz konusu tesirinin azalması ise bencillığe dayalı keyfiliğin artmasına sebep olabilmektedir.

Nitekim yaşanan değişime paralel olarak ahlâk alanında ciddi sıkıntıların ortaya çıktığı da vurgulanan bir başka önemli noktadır. Bu nedenle ahlâkî sorunların çözümü için davranışlarımıza ve uygulamalarımıza yön veren ahlâk sistemlerinde değişiklik yapmak, bugün ülkemizde olduğu gibi Batı’da da tartışılan ve önerilen bir husustur.⁵

Bahsettiğimiz problemler bağlamında gerek ahlâkî davranışın devamlılığını sağlamada gerekse değerler alanında yaşanan yerel ve evrensel çatışmasına bütünleştirici bir cevap verebilmede “kul hakkı”nın, dinden kaynaklanan bir değer olarak din eğitiminde önemle vurgulanması gerekir. Çünkü kul hakkı bir değer olarak insan hayatının her alanını kapsayıcı bir niteliğe ve yaptırıma sahiptir. Aynı zamanda hem İslâm’a özgü oluşuyla yerel hem de günümüzün en çok vurgu yapılan kavramlarından “insan hakları” ile büyük oranda örtüşmesi bakımından, hatta kapsadığı alan itibarıyla onu da aşmasıyla evrensel bir değerdir. Dolayısıyla değer alanında yerelle ve evrenselin bütünleşmesinin en güzel örneğidir.

Önemine ve kapsayıcılığına rağmen günümüz din eğitimi çalışmaları içerisinde kavrama bir değer olarak gereken ağırlığın verildiğini söylemek ise güçtür. Hatta çalışmamız süresince görebildiğimiz kadarıyla konu hakkında güncel literatür çalışmaları da oldukça azdır. Bize göre bunun temel sebebi ise kavramın daha çok insan hakları bağlamında ve hatta çoğu zaman aynı anlamda ele alınmasıdır. Ancak ifade ettiğimiz üzere kul hakkı kavramı, insan hakları kavramından da derin bir kapsayıcılığa ve kuvvetli bir müeyyideye sahip olduğu gibi, İslâm dinine özgü, köklü bir geçmişe de sahiptir. Hem evrensel hem de “modern” zamanın vurguladığı pek çok değerden daha köklü bir geçmişi bulunan bu kavramın genelde ilim özelde ise eğitim sahasında çok fazla ele alınmamış olmasının birinci nedeni, kanaatimizce kapsayıcılığının doğru anlaşılamamış olmasıdır. Çünkü gerek klasik literatürde gerekse güncel çalışmalarda kul hakkı kapsamına giren tutum ve davranışlara farklı başlıklar altında yer verilmekle birlikte, bu tutum ve davranışların kul hakkı bağlamında ele alınması sınırlı bir biçimde olmakta, çoğu zaman bu bağlamda ele alınması gereken tutum ve davranışlar eksik kalmaktadır. Meselâ çocuklara dinî bilgi ve değerler kazandırma hedefiyle hazırlanan bazı kaynaklarda kul hakkını ihtiva eden pek çok davranışın yapılmaması tavsiye edilirken, bu davranışların kul hakkıyla ilgisine temas edilmemektedir. Yani kavramın kendisi ele alınmaksızın kavramın kapsamına giren davranış ve tutum-

⁵ Cafer Sadık Yaran, *İslâm’da Ahlâkın Şartı Kaç*, İstanbul 2005, s. 60 – 61.

lardan ayrıca bahsedilmesi dikkat çekicidir.⁶

Kavrama yeterli derecede önem verilmediğine dair hasıl olan kanaatimiz bizi, örgün din eğitimi içerisinde bu kavramın nasıl ele alındığını tespit etmek suretiyle fikrimizin doğruluğunu araştırmaya sevk etmiştir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda kul hakkı kavramının İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitapları müfredatında nasıl yer aldığını tespit etmeyi hedeflemiş bulunmaktayız.

Söz konusu tespiti yapabilmek için çalışmamızda öncelikle kul hakkı kavramının içeriği ve kaynağı hakkında bilgi vermeye ve kavramı bir değer olarak nasıl ele aldığımızı açıklamaya çalıştık. Din eğitimi açısından kavramı nasıl değerlendirdiğimizi, kitapları incelerken nelere dikkat edeceğimizi belirtmek açısından izah etmeye gayret ettik. Akabinde Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün resmi internet sitesinden ulaştığımız ve MEB tarafından yayınlanan İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri kitaplarını ve İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarını, 2010 yılında yenilenen ve kitapların bu doğrultuda yazıldığı öğretim programları başta olmak üzere, çizdiğimiz çerçeve doğrultusunda doküman inceleme yöntemi ile inceledik. İncelememiz sonucunda ulaştığımız neticeleri, önerilerimizle birlikte değerlendirmeye sunduk.

Belirttiğimiz sıra uyarınca öncelikle kul hakkı kavramının içeriğine dair bilgi vermeyi, konunun çerçevesini çizebilmek açısından faydalı görüyoruz.

A. Kul Hakkı Kavramı

Kelime anlamı olarak “hak” genel manada “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekme, bir şeyi gerçekleştirmek, bir şeye yakînen muttali olmak, gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey” anlamlarına gelmektedir.⁷ Bunların yanında kavramı “bir şeyi hikmetin gereğine uygun olarak icat eden, hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş, bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma, bu şekilde kazanılmış inanç, bilgi, gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş”⁸ olarak tanımlayanlar da mevcuttur.

Hak terim olarak İslâm ilimleri içerisinde genellikle Fıkıh ilmi yani İslâm hukukunda ele alınmış bir kavramdır. Ancak klasik dönem fıkıh literatürü meseleler üzerinde inşa edildiği, mahiyetlerden çok hükümler üzerine yoğunlaştığı için

⁶ Macit Yaşaroğlu, *Çocuklarımız İçin Din Bilgisi*, Ankara 2008, s. 245 – 247; İslâm dininden hareketle Hz. Peygamber (S.A.V.) örneğinde evrensel değerler ele alınırken de benzer bir duruma dair bkz. Vahdettin Başçı, “İslâm Dini ve Hz. Peygamber’de Evrensel Değerler”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 39, S: 1, Ankara 2003, ss. 5 - 12.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, “hkk” md. C. 10, s. 49.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, “Hak” md. C. 15, İstanbul 1997, s. 137.

kavramın klasik literatürde soyut bir tanımı ve tasnifi bulunmamaktadır.⁹ Bununla birlikte hakkın Allah'a ve insana izafe edilmesiyle ortaya çıkan Allah hakkı ve kul hakkı kavramlarına dair fikhî tanımların çok erken dönemlerde ortaya konması, hakkın terim olarak tanımlanmasında yol gösterici olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Ancak güncel bir yaklaşımla hak kavramı fikhî açıdan "din ve hukukun (şer') bir yetki ve yükümlülük olmak üzere benimsediği aidiyet"¹¹ şeklinde tanımlanabilir.

İslâm açısından haklar Allah'ın lütuf ve inâyetinden kaynaklanmakla birlikte, İslâm literatüründe insanların yükümlülüklerini ifade eden haklar, mahiyetleri ve sağladıkları yararın özel ve genel oluşu ölçü alınarak "Allah'ın hakları" (hukukullah) ve "kulların hakları" (hukuk-ı ibâd) şeklinde iki ana kısma ayrılmış, bazı kaynaklarda ise hem Allah hakkı hem de kul hakkı sayılan haklar bulunduğu dikkat çekilmiştir.¹² Söz konusu kaynaklarda Fıkıh açısından bazen Allah hakkı ile kul hakkının birleştiğinin, Allah hakkının telafisi mümkün olmadığı zamanlarda kul hakkının üstün kılındığının (kasten öldürmede katilin affedilmesi gibi) da ifade edildiği görülmektedir.¹³ Buna bağlı olarak hak tasnifinde dördüncü bir gruptan da bahsedenler mevcuttur.¹⁴

İslâm kaynaklarında hak tasnifinde birinci sıraya konan Allah'ın hakkına riâyet, "Allah'ın emrine saygı" olarak ifade edilmektedir.¹⁵ Zira hadislerde Allah'ın kulları üzerindeki haklarının kulların O'na ibadet etmeleri ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaları olduğu belirtilmiştir.¹⁶ Allah hakkını "hiçbir feridin ihtisasında olmadan umumî bir faydayla alakalı olan haklar"¹⁷ şeklinde tanımlayanların yanında bu haktan kastedilenin "umumî veya galip menfaatin teminini içeren kamu hakları ve korumaktan aciz olan kişinin hakkı" olduğunu ifade edenler de mevcuttur.¹⁸ Dolayısıyla kul hakkı da Allah'ın koyduğu hükümlere dayandığından, geniş manada Allah hakkının içinde değerlendirilmektedir.

⁹ Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, (Basılmamış doktora tezi), Danışman: İbrahim Kafi Dönmez, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 14. Konumuzla direkt ilişkili bir başka tez çalışması da bulunmakla birlikte teze ulaşma imkanı bulamadığımız için adını zikretmekle yetineceğiz: Seda Zorbozan, *İslam Hukukunda Hakların Allah Hakkı ve Kul Hakkı Olarak Ayrılması ve Bu Ayrımın Muamelata Yansımaları*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Danışman: Mehmet Erdem, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.

¹⁰ Hacak, a.g.e., s. 54 - 55.

¹¹ DİA, "Hak" md., s. 143.

¹² Bkz. DİA, "Kul Hakkı" md., C 26., Ankara 2002, s. 351; "Hak" md., s. 143.

¹³ Muhammed Tahir bin Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan, İstanbul 1988, s. 207.

¹⁴ DİA, "Hak" md., s. 143.

¹⁵ DİA, "Kul Hakkı" md., s. 351.

¹⁶ Buhârî, Tevhid, 1; Müslim, İman, 48-50; Tirmizî, İman, 18; İbn Mâce, Zühd, 35.

¹⁷ Hacak, a.g.e., s. 57.

¹⁸ Aşur, s. 207.

İkinci sıradaki kul hakkı kavramını ise "ferde özel bir maslahat tanıyan hükümler"¹⁹ veya "başkalarına ait olup dokunulmaz olan maddî veya manevî imkân ve menfaatler ile insanların başkaları için yerine getirmeleri gereken görevleri"²⁰ şeklinde tanımlamak mümkündür. Kul hakkına riâyet ise "Allah'ın yarattıklarına şefkat" şeklinde ifade edilmektedir.²¹

Kul hakkı kendi içinde "*genel kul hakları*" (toplumu bir bütün olarak ilgilendiren ve toplumun tüm fertlerinin ortaklaşa sahip olduğu menfaat imkânlarından faydalanma hakkı) ve "*özel kul hakları*" (bireysel olarak fertlere ait olup kişisel yararı koruyan haklar) olarak iki grupta incelenmektedir.²²

Tanım ve tasniflerden hareketle kişilerin başta hayat hakları olmak üzere tüm maddî ve manevî haklarının korunması kul hakları kapsamında yer almakta, dolayısıyla bunlara yönelik ihlâl ve saldırıların engellenmesi hedeflenmektedir.

Modern dönem fıkıh literatüründe bir taraftan hak ve kul hakkı kavramına dair genel hüküm ve ayrımlar tespit edilirken bir taraftan da kavramın Batı hukuku sistematigiyle yeniden tasnif edilmesine yönelik çabalar da mevcuttur.²³ Bu çalışmalarda özellikle kul hakkı kavramının genellikle "İslâm'da insan hakları" kapsamında ele alındığı, kul hakkı ile insan hakları kavramlarının aynı manada kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda İslâm açısından kabul edilen başlıca insan hakları şeklinde şu şekilde sınıflandırılmıştır:²⁴

- İnsanın bedeni ve kişiliği ile ilgili haklar ve hürriyetler (Yaşama hakkı, hürriyet hakkı, haysiyetin korunması hakkı)
- Özel hayatın gizliliğine riâyet, aile, mesken ve şeref dokunulmazlığı
- Sığınma, oturma, seyahat ve vatandaşlık hakları
- Din ve vicdan hürriyeti
- Düşünce ve ifade hürriyeti
- Siyasi haklar (seçme ve seçilme hakkı, kamu görevlerine atanma hakkı, toplanma ve dernekleşme hakkı)

¹⁹ Hacak, *a.g.e.*, s. 57.

²⁰ Ahmet Kerem Sever, *Kul Hakkı*, İstanbul 2011, s. 14.

²¹ DİA, "Kul Hakkı" md., s. 351.

²² Kul hakkı kavramına dair bahsi geçen sınıflandırmaların yanında kul haklarını kişinin kendi nefsi üzerindeki hakları, kulların birbirleri üzerindeki hakları, hayvanların insanlar üzerindeki hakları olarak tasnif edenler de mevcuttur. DİA, "Hak" md., s. 144. Ayrımlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Hacak, *a.g.e.*, ss. 93 - 120.

²³ Söz konusu tanımlamalarda bazılarının maslahatı, bazılarının ihtisası bazılarının ise sübut ve vücut kavramlarını öne çıkardıkları görülmektedir. Bkz. Hacak, *a.g.e.*, ss. 71- 81.

²⁴ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul 1996, ss. 157 - 169. Bir başka tasnife göre, Kur'an açısından koruma altına alınan haklar, ahlâkî bir bakış açısıyla şu şekilde sıralamaktadır: Allah hakkı, ana - baba hakkı, çocuk hakkı, çirkinliklerden uzaklaşmak, hayat hakkı, etim hakkı, tüketici hakkı, ukukun hakkı (hakkını arama hakkı, kadın hakları, inanç ve ibadet özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, bilimsel özgürlük gibi özgürlüklerin korunması). Bayraktar Bayraklı, *Kur'an Ahlakı*, İstanbul 2011, s. 401.

Hukuk karşısında eşitlik ve kanun hakimiyeti
 Sosyal ve ekonomik haklar (Aile, sosyal güvenlik, mülkiyet, çalışma hakları)
 Eğitim – öğretim hakkı
 Siyasi bağımsızlık hakkı

Yukarıdaki sınıflandırmada, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde kabul edilen temel hak ve özgürlükler ile büyük oranda benzerlik olduğu görülmektedir.²⁵

a. Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Kul Hakkı Kavramı

Kur’ân-ı Kerîm’de “kul hakkı” ibaresi bulunmamaktadır. Ancak kavramın alanı göz önüne alındığında, kul hakkına dikkat edilmesi hususunda uyarıda bulunan birçok âyet olduğu dikkati çekmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de kul hakkıyla ilgili âyetler kişilerin maddî ve manevî haklarının korunmasını ve gaspedilmemesini, söz konusu haklardan mahrum bırakılmalarını hedef almakta, bu nedenle akraba ile ilişkilerden ticaret hayatına kadar birçok alanda kul hakkının söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.

Kul hakkı kapsamında ihlâl edilmesi yasak olan hakların başında hayat hakkı gelmektedir. Bu hakkın gözetilmesi bütün insanlığın gözetilmesi ile denk tutulmuştur: “...Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır...”²⁶ Buna göre haksız yere bir cana kıymak kabul edilemeyeceği gibi, Müslümanların birbirleriyle ilişkilerinde bu hususa dikkat etmeleri önemle vurgulanmış, böyle bir suçun kasten veya hata ile işlenmesi halinde ise ihlâl edilen hakkın tazminatı, ciddi bedellerle, hem dünya hem de âhiret hayatına yönelik olarak belirlenmiştir.²⁷

²⁵ Mukayese için bkz. www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf (Erişim: 26.03.2013)

²⁶ el-Mâide 5/32. Ayrıca bkz. el-Bakara 2/84.

²⁷ “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır.” el-Bakara 2/178. “Bir mü’minin bir mü’mini öldürmesi olacak şey değildir. Ancak yanlışlıkla olması başka. Kim bir mü’mini yanlışlıkla öldürürse, bir mü’min köleyi azad etmesi ve bağışladıkları sürece ailesine diyet ödemesi gerekir. (Öldürülen kimse) mü’min olur ve düşmanınız olan bir topluluktan bulunursa, mü’min bir köle azad etmek gerekir. Eğer sizinle kendileri arasında antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine verilecek bir diyet ve mü’min bir köle azad etmek gerekir. Bunlara imkân bulamayanın, Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay ard arda oruç tutması gerekir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.” en-Nisâ 4/92-93.

Kul haklarının en çok gözardı edildiği alanlardan biri şüphesiz ticarî hayattır. Ticarî hayatın en önemli değeri emektir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm insanın kazan-
cının emeğine dayanması gerektiğini ve emeğin karşılığının verilmesini, bizzat Allah'ın vereceği karşılık bağlamında vurgulamaktadır: “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Çalışması da ileride görülecektir. Sonra onun karşılığı tastamam ödenecektir.”²⁸ Emek hak etmek anlamına gelir. Hak edilmeyen ve başkasının hakkını gasbederek elde edilen her türlü ticarî faaliyet kul hakkını ihlâl etmek demektir. Bu nedenle insanların hırsızlık ve tefecilik yapmaları, faiz²⁹ ve rüşvet alıp vermeleri, emanete hıyanet etmeleri, mallarını haksız yere yemele-
ri, ölçü ve tartıda hile yapmaları, karaborsacılık, cimrilik veya savurganlık, iddi-
har (kenz, yani tasarruf veya ihtiyaç gibi bir maksat olmaksızın sadece mal birik-
tirmek ve yığmak, böylelikle malın piyasada dönerek piyasanın sağlıklı işlemesine
mani olmak)³⁰ gibi tutum ve davranışlarda bulunmaları yasaklanmış, zekât,
sadaka ve infak gibi ekonomik destekler zorunlu kılınmış ve teşvik edilmiştir.³¹
Dikkat edilirse tüm bu ekonomik faaliyetler, bireyin hem kendisini hem de
yakınlarını ve toplumu zora düşürecek, istismar edecek ve ekonomik düzenin
adaletle işleyişine engel olacak davranışlardır. Zira bu fiiller, insanların ekonomik
sistem içerisinde haklarını almalarına engel olduğu gibi, piyasaların dengesini
ayakta tutan önemli bir unsur olan “güven” duygusunu da ortadan kaldırmakta-
dırlar. Bu durum toplumsal yapı içerisinde çözümlere sebebiyet verebilmektedir.
Bu nedenle adı geçen ihlâllerin birçoğu, günümüzdeki pek çok hukuk sisteminde
de meşru kabul edilmemektedir. Ancak konumuz açısından Kur'an, bu ekono-
mik ilişkileri kul hakkının ihlâli olarak da ortaya koymak suretiyle, yani insanla-
rın kazandıkları üzerinde başkalarının da hakları olduğunu vurgulayarak, bireyle-
rin tasarruf haklarının keyfî biçimde olamayacağını bildirmektedir: “Bir de akra-
baya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere saçıp savurma.”³² “Mallarında
(yardım) isteyen ve (ıffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak var-
dır.”³³ Kapitalizm açısından bireyselliğin ekonomik hayatta ne kadar önemli
olduğu düşünüldüğünde, kişiye toplumdaki ihtiyaç sahiplerini düşünme zorunlu-
luğu getiren Kur'an ekonomik ahlâka dair toplumsal sorumluluk bağlamında
önemli bir ilke ortaya koymaktadır.

Söz konusu ilke ekonomik alanda ahlâklî davranışın oluşumunu bireylerin

²⁸ en-Necm 53/39-41.

²⁹ Kur'an'da vurgulandığı manada faiz ile günümüz ekonomik sistemi içerisinde yer alan faiz kavramının aynı olup olmadığı hususundaki tartışmalara konumuz itibarıyla girmeyeceğiz. An-
cak söz konusu meselenin adalet bağlamında kul hakkına yansıyan sorunları ayrıca dikkate
alınmalıdır kanaatindeyiz.

³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s. 278.

³¹ Mesela bkz. el-Bakara 2/ 43, 188, 271, 274-275-276, 280; el-Âl-i İmrân 3/ 161, 180; en-Nisâ 4/ 29-30, 37, 161; et-Tevbe 9/ 34-35, 60 (Bu âyette sadaka verilecek zümreler de ayrıca belirtilmiş-
tir); el-İsrâ 17/35; el-Fecr 89/20; el-Leyl 92/ 8; el Hümeze 104/ 2-3; el-Mâûn 107/ 2-3.

³² el- İsrâ, 17/26. Ayrıca bkz. er-Rûm 30/ 38.

³³ ez-Zâriyât 51/ 19; Ayrıca bkz. el-Meâric 70/ 24-25.

kanundan ziyade kendi iç disiplinlerinden hareketle gerçekleştirmelerini sağlaması bakımından önemlidir. Yetimler, yoksullar, akrabalar, yolcular³⁴ gibi zümrelerin sorumluluğumuz kapsamında bulunduğu belirtilmesiyle sosyal dayanışma ve denetim sadece kanunlara bırakılmamakta, bireysel sorumlulukla temin edilmesi de mümkün kılınmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm, ekonomik hayat açısından kul hakkının en çok ihlâl edilebilen sahalarından biri olan borç ilişkilerinde bu hakkı koruyabilmek için önemli bir adım atmış ve bu ilişki sisteminin yazılı hale getirilmesini istemiştir: “Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah’ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah’tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın).”³⁵ Günümüz noter sisteminin temeli olarak da görebileceğimiz bu âyet ile insanlar arasında en şaibeli alanlardan biri olan borçlar hukukunda, bireylerin haklarının korunmasının en kesin yollarından birinin tescil olduğu belirtilmiştir. Günümüzde zaman zaman güvene dayalı olarak sözle yapılan borç alışverişlerinde bu güvenin istismar edilmesine ve insanlar arasındaki ilişkilerin ciddi zararlar gördüğüne şahit oluruz. İşte âyette vurgulanan ilke ile hem alacaklının alacağına dair kul hakkının ihlâlinin hem de bu istismarın ve akabinde doğacak düşmanlığın da önüne geçilmesi mümkün kılınmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de kişilik haklarının korunmasına da büyük önem atfedilmiştir. Bu bağlamda gerçekleşebilecek kul haklarının önüne geçilebilmesi için ise insanların birbirlerini en fazla yıpratıkları fiillerin başında gelen iftira, sû-i zan, dedikodu, lakab takma gibi tutum ve davranışlar yasaklanmıştır: “Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınları alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinizi (kötü) lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fâsıklık ne kötü bir namdır! Kim de tövbe etmezse, işte onlar zâlimlerin ta kendileridir.” “Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”³⁶ “Kim bir hata işler veya bir günah kazanır da sonra onu bir

³⁴ Yoksul ve yetimlerin hakkıyla ilgili bkz. el-İsrâ 17/34; ez-Zâriyât 51/ 19; el-Meâric 70/24-25; en-Nisâ 4/2, 6, 10.

³⁵ el-Bakara 2/282. Âyetin devamı olan 283. âyetle ise yolculuk sebebiyle yazıcı bulunamaması durumunda taahhülle yetinilebileceği beyan edilmiştir.

³⁶ el-Hucurât 49/11-12.

suçsuzun üzerine atarsa, şüphesiz iftira etmiş, apaçık bir günah yüklenmiş olur.”³⁷

Âyetlerde yer alan iftira, lakap takma, alaycılık, su-i zan ve dedikodu gibi fiiller, insanların şahsiyetlerine tecavüz olarak kabul edilen, kişilerin itibar haklarını zedeleyen ve manevî anlamda onları rencide eden davranışlar olarak yasaklanmıştır. Bu davranışların nitelikleri, ilgili diğer âyetler de dikkate alındığında, şiddetle yerilmekte, dedikodu ile ilgili âyetle görüldüğü üzere “ölü kardeşinin etini yemek” gibi insanlığa yakışmayacak ve tahammül edilemeyecek bir davranışla eş tutulabilmektedir. Zira her iki fiilde de yapan için karşı taraftan haksızlıkla aldığı ve kendisine fayda değil aksine zarar veren bir hak ihlâli söz konusudur.

İnsanın kendini ifade edebilmesi, nerede yaşacağına karar verebilmesi, bir başka ifade ile inanç ve düşünce özgürlüğü hakkının ve yerleşim hakkı Kur'an tarafından koruma altına alınan en temel kul haklarından biridir.³⁸ Buna göre zulümle insanların inanç ve yerleşim özgürlüklerine müdahale etmek ve özgür iradelerini baskı altına almak, yasaklanmıştır. Hatta özgür iradeye müdahale etme hususunda Hz. Peygamber'e (S.A.V.) de yetki verilmemiştir: “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?”³⁹ Zira: “Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır...”⁴⁰ Dolayısıyla doğru ile yanlış arasındaki seçimi yapabilme kabiliyetine sahip olan insan, bu kabiliyetini özgür iradesiyle kullanma hakkına sahiptir. Aksi halde insana böyle bir kabiliyetin ve iradenin verilmesinin bir anlamı kalmaz. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki insanları iyiye yönlendirip kötülükten uzak tutmaya çalışmak da inanan insan için bir vazife kılınmış, fakat bu esnada da güzel hikmet ve öğütlerle yaklaşarak karşı tarafı rencide etmemek bir yöntem ve ilke olarak ortaya konulmuştur.⁴¹ Yani insanın seçim yapma hakkını korumakla bu seçimi yaparken şahsiyetine saldırmadan doğruyu anlatmak suretiyle ona yardımcı olmak Kur'an'a göre bir çelişki değil, bilakis görevdir.

Kul hakkının ihlâli aile içi ilişkilerde de söz konusu olabilmektedir. Üstelik bu ihlaller, toplumun temel taşı olan aile kurumunun düzenini derinden sarstığı için, toplumun geleceği açısından da ciddi problemler meydana getirebilmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm ana-baba ve çocukların haklarına, eşlerin birbirleri üzerindeki haklarına işaret ederek, bunların gözetilmesi hususunda dikkatli

³⁷ en-Nisâ 4/112. Ayrıca bkz. el-Kalem 68/10-14; el-Hümeze 104/1-2. Böylesi boş söz ve işlerden uzak durmak da Müslümana yakışan davranış biçimleri olarak övülmektedir: Bkz. el-Mu'minûn 23/3; el-Furkân 25/72.

³⁸ el-Bakara 2/84-85; el-A'râf 7/86

³⁹ el-Yûnus 10/99.

⁴⁰ el-Bakara 2/256.

⁴¹ el-Âl-i İmrân 3/104; en-Nahl 16/125. Ayrıca kutsala hakaret etmek de yasaklanmıştır: “Onların, Allah'ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah'a söverler. Böylece her ümmete yaptıklarını süslü gösterdik. Sonra dönüşleri ancak Rablerinedir. O, yapmakta olduklarını kendilerine bildirecektir.” el-En'âm 6/108.

olunmasını istemektedir. Buna göre anne ve babaya iyilik edilmesi, verdikleri emeğe binaen hürmette kusur edilmemesi ve rencide edilmemeleri, çocukların hayat haklarının cinsiyet beklentisi veya rızık korkusu gibi maddî endişelerle ihlâl edilmemesi, günümüzde bazı annelerin çeşitli bireysel endişelerle ihmal edebildikleri emzirilme haklarının gerek annenin emzirmesi gerekse sütanne tutulması doğrultusunda gözetilmesi, eşlerin birbirleri üzerinde haklarının bulunduğu ve bu haklara riâyet edilmesi, kadınların evlilikten doğan malî haklarının (mehir gibi) gözetilmesi, miras hukukuna tüm mirasçılar arasında adaletle riâyet edilmesi, akrabalık ilişkilerinin korunması ve haklarının gözetilmesi⁴² doğrultusunda koyulan birçok ilke mevcuttur.

Toplumsal haklar veya kamu hakkı diyebileceğimiz alanda meydana gelen kul hakkı ihlallerinin büyük bir kısmına malî alanda dikkat edilmesi gereken kul hakları içerisinde temas ettik. Zira ekonomik alanda yapılan ihlaller kamu hakkını doğrudan etkilemektedir. Bunların yanında kamu hakkını gözetmek açısından sosyal sorumluluklarımıza da işaret eden uzak ve yakın komşu hakkının, yetim ve yolcuların, sakatların ve acizlerin haklarının korunması ve gözetilmesi de yine kul hakkı açısından bir zorunluluk olarak ortaya konulmaktadır.⁴³

b. Hadislerde Kul Hakkı Kavramı

Lafız ve anlam olarak kul hakkı kavramı hadislerde çok açık bir biçimde yer almaktadır. Buna göre kul hakkı, insanlar arası ilişkiler sistemi içerisinde üzerinde belki de en fazla dikkat edilmesi gereken husus olarak dikkati çekmekte ve insanlar bu doğrultuda uyarılmaktadır. Zira kişinin bir başkasının hakkını ihlâl etmesinden doğan sorumluluğunun telâfisi, ancak ihlâl ettiği kişinin affına bağlı kılınmıştır. Hak ödenmediği müddetçe de kişinin cennete giremeyeceği bildirilmiştir: “Kim ki, üzerinde (bir din kardeşinin nefisine, yahut malına tecavüzden kaynaklanan) hak bulunursa – dinar, dirhem bulunmayan (kıyamet günü gelmez)den evvel-bugün (dünyada) mazlumdan o hakkı bağışlamasını istesin (helalleşilmediği zaman) zalimin amel-i salih bulunursa, ondan (kıyamet günü) zalimin zulmü miktarı alınır (da mazluma verilir). Eğer zalimin sevabı bulunmazsa mazlumun günahından alınıp zalim üzerine yükletilir.”⁴⁴

Bir diğer hadiste de bu durum şöyle ifade edilmektedir: “Kıyamette müminler Cehennem (üzerine kurulmuş Sırat)tan kurtulduktan sonra Cennet’le Cehennem arasındaki (ikinci bir) köprüde toplanırlar. Burada dünyada aralarında bulunan (ufak tefek) mezalimden birbirine hakkını vererek hesaplaşırlar. (Küçük günahlarında da)

⁴² el-Bakara 2/228, 233, 236, 241; en-Nisâ 4/1,4,7--9,11-12,19, 24-25,33-34,176 ;el-Mâide 5/106-107; el-En’âm 6/151-152; en-Nahl 16/58-59;el-İsrâ 17/23-24; el-Ankebût 29/8.

⁴³ Yetim ve yolcularla ilgili âyetlere daha önce işaret ettiğimiz için komşu haklarıyla ilgili temas etmediğimiz ve engelli ve düşkünlerin haklarına ilişkin âyetlere işaret etmekle yetineceğiz: en-Nisâ 4/36; et-Tevbe 9/60; el-Abese 80/1-10.

⁴⁴ Buhârî, Mezâlim 10, Rikâk 48; Tirmizî, Sıfatu’l-kıyâme 2.

*paklanıp arındıkları zaman, bunların Cennet'e girmelerine izin verilir."*⁴⁵

Şehitlik gibi üstün bir mertebeye ölen bir kişinin dahi affedilmeyen tek günahı, varsa, kul hakkı olarak vurgulanmıştır.⁴⁶

İlgili hadislerde, böyle büyük bir ihlâli gerçekleştiren kişiler "müflis" olarak nitelendirilmişlerdir. Zira yukarıdaki hadislerin de ifade ettiği üzere, bu ihlâli işleyen kişi, hak sahiplerine haklarını vermeden, sevapları ne kadar çok olursa olsun cennete giremeyeceği için, dünyada hak sahipleriyle hesaplaşma olmamışsa, âhirette kişinin sevaplarının hak sahiplerine dağıtılması ile söz konusu hesabın kapatılacağı, eğer bu hesaplaşmada kul hakkını ihlâl edenin sevapları yeterli gelmezse, hak sahiplerinin günahlarından alınıp hakkı ihlâl edenin günahlarına ilâve edileceği, böylece hakkı ihlâl edenin müflis duruma düşerek cehenneme gireceği belirtilmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla kul hakkı ihlâli özünde kişiyi iflasa sürükleyen bir davranış olarak değerlendirilmektedir.

Kuşkusuz Kur'an-ı Kerim'de işaret edilen kul haklarına hadislerde de işaret edilmiştir. Ancak hadislerde kul hakkının geniş kapsamına dair farklı örnekler de mevcuttur. Bu nedenle tekrara düşmemek açısından, bu farklı örneklerle dair hadis metinlerine yer vermeyi faydalı görüyoruz.

Hayatın pek çok alanında karşımıza çıkan kul hakkının dikkatle gözetilmesi, hiç şüphesiz insanlar arası ilişkilerin dayandığı temellerle bağlantılıdır. Bu bağlamda hadislerde öncelikle Müslüman kimliğinin belirleyici unsurlarından biri Müslüman'ın "elinden ve dilinden emin olunan" kişi olarak tanımlanmasıyla ortaya konulmuştur.⁴⁸ Zira kul hakkı ihlâlinin temelinde yatan etken zarar vermektir ve Müslüman kimliğinin gereği insanlar arası ilişkilerinde karşı tarafa zarar vermemeyi esas almak durumundadır.

Aynı tanım doğrultusunda aralarında kardeşlik bağı bulunan Müslümanların birbirlerine yalan söylemeleri, kötülük yapmaları, ihanet etmelerinin, birbirlerinin ayıplarını araştırmalarının söz konusu olamayacağı, dolayısıyla Müslümanların can, mal, namus ve şereflerinin ihlâlinin haram olduğu, bir Müslümanın kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi gerektiği ve Müslümanların birbirlerine eziyet etmemeleri, birbirlerinin hayatlarını kolaylaştırmaları gerektiği gibi temel tutum ve davranışlar hadislerde açıkça zikredilmektedir.⁴⁹

Hadislerde hem Allah'ın kulları hem de kulların Allah üzerinde haklarının mevcut olduğu, Müslümanın Müslüman üzerinde din kardeşi olarak hakkının

⁴⁵ Buhârî, Mezâlim 2.

⁴⁶ Müslim, İmâre 117.

⁴⁷ Müslim, Birr 59.

⁴⁸ Buhârî, İmân 3,4; Müslim, İmân 64, 65.

⁴⁹ Buhârî, Hac 132, Edeb 29, Mezâlim 4, 11, Rikâk 48; Müslim, Birr 32, 58, 59, İmân 71, 73, Kasâme, 29; Tirmizî, Birr 18.

bulunduğu açıkça ifade edilmiştir: "Müslümanın Müslüman üzerinde 5 hakkı vardır: Karşılaştığında selam verir, hastalandığında ziyaretine gider, vefat ettiğinde cenazesinin ardından yürür, davetine icabet eder, aksırtdığı zaman elhamdülillah derse yerhamükal-lah der."⁵⁰Söz konusu hakların arasında, bir başka rivâyette, "kardeşinin istemesi üzerine nasihat etmesi"⁵¹ de zikredilmektedir ki tüm bu haklar dikkate alınır, kul hakkının öncelikle Müslümanların kardeşlik hukuku açısından karşılıklı ilişki sistemini bencillikten uzaklaşmak üzere kurması gerektiği görülmektedir. Hak ihlâlinin temel nedenlerinden birinin bireylerin kendilerini öncelemesi olduğu düşünülürse, kul hakkının kavramının bencilliğe izin vermeyerek karşılıklı ilişkileri düzenlemedeki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

Kul hakkı hususunda ilk eğitimin ve dolayısıyla ilk karşılıklı ilişkinin başladığı yer olan ailede bu hakkın ihlâl edilmemesi gereken en önemli alanlardan biri ana-baba hakkı olarak dikkati çekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de beyan edildiği üzere ana-babaya saygı ve dine uygun olmayan istekleri dışında onlara karşı gelmekten sakınılması, sevgi ve şefkat gösterilmesi, ihtiyaçlarının esirgenmeden karşılanması ve vefalı olunması gibi hususlar bu bağlamda dikkat edilmesi gereken haklar arasında yer almakta, onlara hizmet etmek cihad etmekle denk tutulmakta ve özellikle annelerin ayaklarının altına cennet tahsis edilerek onlara ayrı bir önem atfedilmektedir.⁵²

Ana-baba hakkından sonra aile birliği içerisinde karı-koca arasında da karşılıklı hakların söz konusu olduğu, bu manada hem kadının hem de erkeğin birbirlerine iyi davranmakla başlamak suretiyle aile düzeninin temini için üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmeleri gerektiği hadislerde ele alınan bir başka kul hakkı kapsamıdır. Bunun yanında evlilik akdinin mehir gibi gereklerinin yerine getirilmesi ve bu hususta hak ihlâline sapılmaması, Kur'an'da getirilen düzenlemeden hareketle⁵³ zihar gibi erkeğin kadın üzerinde haksız bir baskı uygulamaması hususunda yapılan uyarı ve getirilen yasaklar da, ailenin temelinin öncelikle karşılıklı saygı ve sevgiye dayanmasının gereğini ortaya koymaktadır.⁵⁴ Aynı şekilde çocukların ana-baba üzerlerinde bulunan haklarına riâyet edilmesine dair getirilen prensipler de aile içinde dikkat edilmesi gereken kul hakları olarak hadislerde yer almaktadır. Buna göre çocuğa güzel bir isim vermek, onu güzel bir ahlâk ile yetiştirmek, hayatını idame ettirebilmesi için gerekli eğitimi vermek, onlara karşı maddî ve manevî anlamda adaletli davranmak, sevgi, şefkat ve merhamet göstermek ve bundan kaçınmamak, cinsiyet ayırımı yapmamak,

⁵⁰ Müslim, Selâm 4; EbûDâvûd, Edeb 98;Tirmizî, Edeb 45.

⁵¹ Nesâî, Cenâiz 52.

⁵² Buhârî, Cihâd 136,Edeb 2, 3,Müslim, Birr 1, 9; Ebû Dâvûd, Cihâd 33;Tirmizî, Cihâd 2; Nesâî, Cihâd5, 6.

⁵³ Kur'an-ı Kerim'de, zihar yani erkeklerin eşlerine, onları "anneleri gibi" gördüklerini söylemeleri suretiyle onlardan ayrılmalrı, bir nevi boşamaları hususunda getirilen uyarılar için bkz. Mücadele 58/1-4.

⁵⁴ Bkz. EbûDâvûd, Talâk 17.

geçimlerini sağlama konusunda sıkıntıya düşürmemek dikkat edilmesi gereken belli başlı esaslar olarak yer almaktadır.⁵⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi, hadislerde temas edilen kul hakkı kavramı içerisinde de arkadaş, komşu ve akraba hakları yer almakla birlikte, hadislerde insanın komşusuna ve akrabasına hayırda bulunması ve onları gözetmesi, iman ile özdeşleştirilen bir yükümlülük olarak vurgulanmaktadır: "*Rahîm (akrabaya iyilik ve merhamet etmek), arşa asıldır, derki: 'Kim beni sıla ederse, Allah da ona sıla etsin, kim benden koparsa Allah da ondan kopsun'*"⁵⁶ "Rasulullah (s.a.s.) bir gün; 'Vallahi iman etmiş olamaz, Vallahi iman etmiş olamaz, Vallahi iman etmiş olamaz' buyurdular. Bir sahabi, 'Kim iman etmiş olamaz, ey Allah'ın Resûlü?' diye sorunca, Rasulullah (s.a.s.): 'Komşusunun, kötülüğünden emin olmadığı kimse' diye cevap verdiler."⁵⁷ Toplumsal denetim mekanizması kurmak anlamına da gelen bu anlayış ileyakından uzağa olmak üzere kişinin etrafından bihaber olamayacağı, komşu ve akrabalarının durumlarının selâmetinden emin olması gerektiği çok açık biçimde ortaya konulmaktadır: "*Ebu Zer! Çorba pişirdiğin zaman suyunu fazla koy ve komşularını da gözet.*"⁵⁸ Hatta özellikle komşuluk hakkının gözetilme biçiminin adeta bir akrabalık hukuku şeklinde olması gerektiği ifade edilmiştir ki bu durum günümüz insan ilişkileri dikkate alınınca oldukça manidardır: "*Cebrâil (a.s.), bana komşuya iyilik etmeyi o kadar tavsiye etti ki, neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak zannettim.*"⁵⁹

Müslümanın üzerinde sadece tanıdığının değil, ihtiyaç sahibi olan yolcu ve misafirin de hakkının bulunduğu hadislerde açıkça beyan edilmiş ve buna bağlı olarak bu hakkın gözetilmesi ve yerine getirilmesi istenmiştir: "*Kim bir cemaate misafir olur ve fakat misafir, (ağırlanmaktan) mahrum kalırsa, -ona yardım her Müslüman üzerine hak (vazife) olması hasebiyle- bir gecelik masrafını o cemaatin ekininden ve malından alır.*"⁶⁰ Ancak burada karşılıklı bir adab da getirilmiştir: "*Kim Allah'a ve âhirete inanıyorsa misafirine ikram etsin. Onun caizesi bir gün ve bir gece-dür. Misafirlik üç gündür. Bundan fazlası sadakadır. Ev sahibine sıkıntı verecek kadar ikamet, misafire helal değildir.*"⁶¹ Dolayısıyla misafirlik hakkı açısından haklar karşılıklı olarak gözetilmeli, eziyet içinde bırakmaktan kaçınılmalıdır.

Ticarî hayatın, kul hakkı ihlallerinin en fazla yaşandığı ve toplumu sarsıcı etkileri olan alanlardan biri olduğunu daha önce ifade etmiştik. Hadislerde de konuyla ilgili emeğin karşılığının hakkıyla ve geciktirilmeden verilmesini içeren,

⁵⁵ Bkz. Buhârî, Edeb 18, Nafakât 10; Müslim, Fedâil 65; Tirmizî, Birr 12, 33; Ebû Dâvûd, Edeb 69, 156, Salât 26, İcâre 47; İbn Mâce, Edeb 3.

⁵⁶ Buhârî, Edeb 13.

⁵⁷ Buhârî, Edeb 29.

⁵⁸ Müslim, Birr 143.

⁵⁹ Buhârî, Edeb 28.

⁶⁰ Ebû Dâvûd, Et'ime 5.

⁶¹ Ebû Dâvûd, Et'ime 5.

borç-ödeme ilişkisinde alacaklıyı herhangi bir şekilde zor duruma düşürmemeye ve dolayısıyla zulmetmemeye dikkat etmenin, halkın malını haksız yere telef etmekten ve gasbetmekten kaçınmanın gerekli olduğunu belirten birçok hadis, bu alana dair temel prensipler de ortaya koymaktadır.⁶²

Sosyal hayatın yanında hadislerde kişinin bedeni ile ilişkisi de kul hakkı kapsamında yer almaktadır ki bu durum insanın kendisiyle ilişkisinde de belirli bir hukuku dikkate alması gerektiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira kişinin kendi bedeninin de onun üzerinde hakkı bulunduğu ve bu nedenle bedenine eziyet verici, ibadet gibi bir maksatla dahi olsa onu temel ihtiyaçlarından mahrum edici davranışlarda bulunmasının uygun olmadığı açıkça vurgulanmıştır.⁶³

Kelime anlamı olarak kul, “insan” ve “köle” manalarına gelmektedir⁶⁴ ve bu nedenle insanlar için kullanımı daha yaygındır. Ancak Kur’an’da kelimenin “Allah’a ortak koşulan putlar” için de “kul” kelimesinin kullanılması⁶⁵, bunun yanında “kulluğun”, Allah’ın emirlerini yerine getirme, O’na içtenlikle bağlanma ve teslim olma anlamıyla sadece insan için değil tabiat için de geçerli olması⁶⁶ kul hakkının çerçevesinin daha geniş tutulmasını gerekli kılmaktadır.⁶⁷ Nitekim hadislerde gözetilmeleri ve haklarının korunmasına dair prensipler bulunan varlıklardan biri de hayvanlardır. Buna göre hayvanlara karşı merhametli olmak ve haddi aşmamak, kul hakkı bağlamında onlara gösterilecek tutum ve davranışların esas ilkesi olarak belirlenmiştir: “Hayvanlarınızın sırtını minberler yerine koymayın. Şurası muhakkak ki tek başınıza güçlük gidebileceğiniz bir yere sizi götürmeleri için Allah onları size musahhar (hizmetçi) kıldı. Arzı da sizin (durma yeriniz) kıldı. Öyleyse ihtiyaçlarınızı (duran hayvanın sırtında değil) arzın üzerinde görünüz.”⁶⁸ Hayvanlara karşı gösterilen merhamet kişinin affına vesile olarak ortaya konulduğu gibi maddî vemanevî her türlü işkencenin yapılmasının birer azap sebebi olduğuna ve dolayısıyla kişiye sorumluluk yüklediğine dair getirilen ilkeler yanında, hayvanların keyfî biçimde öldürülmemesi, avlanmaması ve öldürülmek zorunda kalınan hayvanların da işkence görmeden öldürülmeleri, gıdalarına ve temizliklerine dikkat edilmesi gibi bir takım hususlar, hayvanların haklarının

⁶² Bkz. Buhârî, Buyû’ 106, Bed’ül-halk 2, Edeb 76, Havalât 1, 2, İcâre 12, 15, İstikrâz 2, 12, Mezâlim 14, Sulh 14; Müslim, Mûsâkât 19, 33, 142, Buyû’ 84; Ebû Dâvûd, Buyû’ 9, 10; Tirmizî, Buyû’ 68; Nesâî, Buyû’ 101, 104; İbn Mâce, Rehin 4.

⁶³ Buhârî, Savm 51, 55; Nikâh 88; Edeb 84, 85; Müslim, Sıyâm 182, 187.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, “abd” md. C. 3, s. 270.

⁶⁵ el-A’raf 7/194-195.

⁶⁶ el-Âl-i İmrân 3/83.

⁶⁷ Kur’an’da kul ve kulluk kavramlarıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Zekeriya Pak, *Kur’an’da Kulluk*, İstanbul 1999.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, Cihâd 55.

korunması açısından önemle vurgulanmaktadır.⁶⁹

Kul hakkının en problemli olduğu sahalardan bir diğeri de şüphesiz hukuk alanıdır. Zira burada hakkın gözetilmesi söz konusu olmazsa, toplumsal açıdan adaletin ve güvenin tesisi de mümkün olamayacaktır. Nitekim hukuk sistemini aldatmak yoluyla kul hakkını ihlâl etmek hadislerde ciddî bir günah olarak vurgulanmaktadır: “Şüphesiz ben (de sizin gibi) bir insanım! Zaman olur ki bana (sizden iki) hasım gelir de bazınız (haksızken) daha düzgün ifade-i meram etmiş olabilir; ben de o belîğ sözleri doğru zannederek onun lehine hükmedebilirim. Binaenaleyh kimin lehine bir müslimin (ve gayri müslimin) hakkıyla hükmettimse (bilsin ki) bu hak ateşten bir parçadır: İster onu alsın, ister bıraksın!”⁷⁰ Özellikle günümüz adalet sistemine dair getirilen eleştiriler dikkate alındığında hadiste belirtilen hususun önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Zira insanları maddî imkânlarla adalete sevk etmek veya adaleti sağlamak her zaman mümkün olmamaktadır. İşte bu noktada devreye vicdan, sorumluluk bilinci gibi unsurlar girmektedir. Dolayısıyla insanların vicdanlarını bu doğrultuda eğitemezseniz, adaleti sağlamanız çoğu zaman mümkün olamayacaktır.

Bahsi geçen ilkelerin hayata geçirilmesine dair Hz. Peygamber’in (S.A.V.) uygulamalarında, ideali gösteren pek çok örnek görmemiz de mümkündür. Öyle ki, bu örneklerin bazıları, insan haklarını yücelten günümüz dünyasında dahi insanların özellikle bu hususta olgunlaşmaları için hala katedecek epey yolunun olduğunu göstermektedir. Buna dair en önemli örneklerden biri olarak, savaş halindeki düşmanların dahi alacaklarının teminin sağlanmasına yönelik gösterdiği hassasiyeti verebiliriz. Buna göre, düşman dahi olsa, bir kişinin diğer kişi üzerinde borç olarak alacağı bulunuyorsa bunu ödemesi gereklidir. Fiilî savaş durumu buna mani kabul edilemez.⁷¹

Aynı şekilde sahabenin de kul hakkı konusundaki dikkatinin günümüz için dahi hala bir ideal olduğuna işaret eden birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri olarak, Hz. Ömer’in halifeliği döneminde, önce fethedilen fakat sonra tahliye edilmesi gereken Humus şehrinin halkından şehri korumak üzere alınan vergilerin, tahliye neticesinde şehri koruma görevinin yerine getirilemeyeceği gerekçesiyle halka iadesi verilebilir.⁷² Günümüzde kamu hakkının ihlâli ile gerçekleşen kul hakkı ihlâllerine karşı bu örnek, kul hakkının anlaşılması konusunda gelinen noktayı göstermesi bakımından hayli dikkat çekicidir. Aynı şekilde Hz. Ali’nin halifeliği döneminde, bizzat halifenin hakim karşısına çıkmasına binaen, Hz. Peygamber’in (S.A.V.) şahitlikle ilgili emirleri uyarınca, Hz. Ha-

⁶⁹ Bkz. Buhârî, Cihâd 150; Edeb 27; Mezâlim 24; Müslim, Selâm 148, 153; Libâs 107; Birr 60; Sayd 59; Ebû Dâvûd, Cihâd 47, 50, 120; Edeb 176; Tirmizî, Kıyamet 2; Nesâî, Dahâyâ 42.

⁷⁰ Buhârî, Mezâlim 17.

⁷¹ Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998, s.242, 346-347.

⁷² Hamidullah, *a.g.e.*, s. 243.

san'ın şahitliğinin reddedilmesi de⁷³, kul hakkının ihlâlini önlemede öncelikle adaletin teminini sağlamanın gerekliliğine işaret etmesi bakımından önemlidir.

B. Bir Değer Olarak Kul Hakkı Kavramı

Davranışlarımızı yönlendirmede temel unsurlardan biri olan değer, bakış açısı doğrultusunda çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır.

Buna göre değer kavramı, "genellikle benimsenen, özenilen, önemsenen, üstün tutulan şey"⁷⁴, olarak tanımlandığı gibi bir nesneye, bir varlığa ya da faaliyete, manevî, ahlâkî, toplumsal veya estetik açıdan verilen önem ya da üstünlük derecesi olarak da tanımlanmaktadır.⁷⁵

Toplumsal değerler kavramı ise genel olarak "belli bir toplumda ya da toplumsal kümede bireylerin olumlu tepki gösterdikleri düşünceler, kurallar, uygulamalar, maddî nesneler"⁷⁶ şeklinde açıklanmaktadır.

Değer kavramı çeşitli sınıflandırmalara tâbi tutulmuştur. Temelde değerler "evrensel" ve "göreceli" olmak üzere iki kategoride ele alınabilir: Evrensel değerler tüm çağ ve kültürler için geçerli kabul edilen değerler (iyilik, doğruluk gibi); göreceli değerler ise, bireylerin ya da toplulukların salt özel ilgi, eğitim ve kültürel tercihlerini yansıtan değerler olarak ifade edilmektedir.⁷⁷ Başka bir sınıflandırma olarak ise değerler "özel" (meselâ sağlık) ve "araçsal" (meselâ sağlığı koruyan doğal ve tıbbi önlemler) olarak ikiye ayrılmaktadır.⁷⁸

Tanımlar ve sınıflandırmalar farklılaşsa da her biri gözönüne alındığında denilebilir ki değerler davranışlarımızı yönlendiren, tutum ve davranışlarımızın nasıl şekil alması gerektiği hususunda bize seçim yapmamız açısından yardımcı olan unsurlardır. Bir başka ifadeyle "değerlerin işlevi, insanın zekâsını ve aklını olumlu yönde (hayata-tabiata- evrene uyum yönünde) kullanmasını sağlamaktır."⁷⁹

Tanımlardan hareketle eğitimde nelerin değer olarak verilmesi gerektiği meselesinin konumuz açısından önemli olduğunu belirtmek gerekir. Zira günümüzün değer bağlamında temel problemlerinden biri değerlerin izafiliği meselesidir. Ahlâk alanında bireyin belirleyici olma eğilimini buna bağlı olarak değer alanında da görmekteyiz. Bireyin belirleyici olması ise daha önce ifade ettiğimiz üzere, bir şeye değer atfedilmesini kişilerin inisiyatifine bırakmaktadır. Bu durum "değer"

⁷³ Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995, s. 279 – 280.

⁷⁴ Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2004, s. 47.

⁷⁵ Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 281.

⁷⁶ Ahmet Nedim Serinsu, "Bizi Biz Yapan Değerlerimiz ve Hayatı Anlamlandırmadaki Rolü", *Üçüncü 1000'e GİRERKEN Türkiye Kutlu Doğum Sempozyumu 1999*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 303.

⁷⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 47.

⁷⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 47.

⁷⁹ Serinsu, a.g.m., s. 304.

kavramına atfedilen özelliklerin subjektiflik, ahlâki ilkelerin gelenek ve göreneğe indirgenmesi, birey, grup ya da toplum tarafından herhangi bir nedene bağlı olarak ya da olmayarak seçilebilir olma, tarafsızlık ve yargılanamaz olması şeklinde belirlenmesine yol açmaktadır.⁸⁰ Bu yaklaşım ise günümüzün ahlâkî problemlerine binaen değerlerin insan üzerindeki yaptırım gücünü sorgulamamıza neden olmaktadır.⁸¹

İzafiliğin temel alternatiflerinden biri olan dinin değer konusundaki gücü din eğitimi açısından tartışmasız bir gerçektir. Çünkü din tek olmasa bile bir çok kaynağa nazaran baskın bir değer merkezidir. Dolayısıyla ahlâkî davranışın oluşumunda da bağlayıcı gücü yüksektir.⁸² Bir değer içselleştirilmesinde ise bu gücün önemli bir payı vardır. Zira kişinin iç denetimini ve disiplinini kurmasını sağlar.

Özellikle İslâm açısından bakıldığında, insanlığı mutluluğa götürecek ve insanlık varoldukça yaşayacak olan değerler, eğitim için de birer gayedir.⁸³ Değerlerin isteklerimize paralel olarak değiştiği anlayışının aksine İslâm'da sabit bir değerler hiyerarşisi söz konusudur: "Bu derecelenmede manevî değerler, maddî olanlardan daha yüksektir. İslâm manevî değerleri yüksek tutar. Çünkü manevî değerler, nihâî gayemizi, Allah'a kavuşmamızı anlamaya yardım ederler. İslâm'ın yirmi yıldan fazla zamanda gelmesi bu değerlerin sırasını tespit etmiştir. Gelen âyetlerin mesajı, değerlerin hiyerarşisini ortaya koymaktadır."⁸⁴

Söz konusu noktadan hareketle "kul hakkı" kavramı da bize göre tutum ve davranışlarımızı seçmede önemli bir değer olarak kabul edilmelidir. Hatta, eğer İslâm açısından bir değer hiyerarşisi göz önüne alınacaksa, kişinin Allah'a, kendine ve topluma karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamada kul hakkı ilk sıralarda yer alması gereken bir değerdir. Çünkü bu değer, teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, ahlâkî davranışların sonuçlarının artık sadece bölgesel değil, daha evrensel sonuçlar doğurduğu ve gelecek nesilleri eskiye nazaran daha fazla ve süratli etkilediği günümüzde, bireyden hareketle evrensel bakma zorunluluğunu bize vermektedir.⁸⁵ Öyle ki, bu değer inanan kişi için dinî sorumluluğun sadece Allah ve kul arasında olmadığını, diğer insanlar, varlıklar ve hatta kendimize karşı da sorumlu olduğumuzu ortaya koyarak, bu sorumluluğun yerine

⁸⁰ Arslan - Yaşar, *a.g.m.*, s. 11.

⁸¹ Günümüzün değer arayışlarıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Seyfi Kenan, "Modern Eğitimde Değer Arayışları", *Ded Dergi*, Yıl:1, Sayı: 1, ss. 28-33, Erişim: http://www.dem.org.tr/dem_dergi/index.php?sayfa=sayilar&sayi=1 (Erişim Tarihi: 06.08.2013)

⁸² Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Hikmetullah Babu Sahib, "Islamic Values In A Multi-Cultural Society", çev. Serdar Demirel, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:22, İstanbul 2010, ss. 211-244.

⁸³ Bayraktar Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, İstanbul 1989, s. 38.

⁸⁴ Bayraklı, s. 37.

⁸⁵ Yaran, *a.g.e.*, s. 58 – 60.

getirilmemesi halinde meselenin sadece Allah ile aramızda kalmadığını da vurgular. Bu nedenle de kişinin hem kendisiyle hem de çevresiyle ilişkisini doğru kurması ve yürütmesini zarurî kılmaktadır. Çünkü insan için Allah'a tövbe etmek, kul hakkı ihlâlinden dolayı kişilerden helallik istemekten çok daha kolaydır. İnsanlardan helallik istemek, hatalarımızın ilanı anlamına da gelmektedir. Pek çok insan için bu ilanı göze almak zordur. Ayrıca sadece helallik alınması, eğer kul hakkının çiğnenmesi devam ediyorsa, kişinin sorumluluğunun kalkmasında yeterli değildir. İhlâlin devam etmemesi gerekir ki bu da ahlâkî davranışın sürekliliğini sağlama bakımından önemlidir.

Kul hakkı kavramı bir değer olarak adalet, sorumluluk, vefa, emek gibi pek çok evrensel değeri kapsamaktadır. Bilhassa adaletin temininde tüm maddî tedbirlerin yetersiz kaldığı durumlarda insan vicdanının devreye girmesinde etkili olduğu gibi, ahlâkî davranışın oluşumunda önemli bir etken olan "âhiret inancıyla"⁸⁶ da yaptırım açısından önemli bir ilişkiye sahiptir. Zira din, en önemli yaptırımını Allah'a karşı olan sevgi ve saygı biçiminde ortaya koyarak kişinin vicdanında içselleştirmesini hedeflemekte ve inanan insanın iyiliğin Allah'ın emri kötülüğün Allah'ın yasağı olduğunu kabul ederek yani iyiliği "farz" kötülüğü ise "haram" kavramıyla birleştirerek vazife şuuruna ulaşmasını beklemekle birlikte bu süreçte âhiret inancının dinî ahlâkın en önemli müeyyidesi konumunda olduğunu da göz ardı etmez.⁸⁷ Dolayısıyla ihlâlî durumunda eğer bu dünyada gereği yapılmazsa âhirette muhakkak hakkı ihlâl edilen kişinin lehine karşılığının görüleceği bir kavram olarak kul hakkı, yukarıda izah ettiğimiz dinî içeriğin de ortaya çıktığı üzere, kişinin âhiretteki geleceğini de başkalarının rızasına bağlı hale getireceğinden, inanan insan açısından yaptırım gücü hayli yüksek bir değer olarak da karşımıza çıkmaktadır.

C. Din Eğitimi Açısından Kul Hakkı Kavramının Kapsamı

Makalemizin temel problemi, İslâm değer ve ahlâk sistemi açısından çok önemli bir yerde bulunan kul hakkı kavramının din eğitimi sürecinde nasıl ele alınması gerektiğini incelemektir. Daha da önemlisi günümüz meseleleri açısından kavramın din eğitimi sürecinde ne şekilde güncellenmesi gerektiğini tartışmaktır. Bu nedenle mevcut müfredatları ele almadan önce, müfredatları inceleyeceğimiz çerçevenin belirlenmesinde fayda görmekteyiz.

Kul hakkıyla ilgili yapılan tasniflere çeşitli açılardan yer verdik. Ancak burada mevcut tasniflerle yetinmeyerek kavramı farklı bir sınıflamaya tabi tutuyor, böylece kavramın anlam alanını da ortaya koymayı hedefliyoruz. Böyle bir amaçla, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde kul hakkının çeşitleriyle ilgili yer alan örneklerle de dayanarak, din eğitimi açısından kavramın üç başlık altında değerlendirildi-

⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 280.

⁸⁷ Mustafa Çağrıncı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1991, s. 185 - 186.

rilmesini uygun görüyoruz. Yaptığımız tasnifleri ele alırken kul hakkı kavramını, kavramın güncellenmesi açısından, günümüz meseleleriyle birlikte değerlendirmeyi de amaçlıyoruz.

a. Kişinin Kendisi ile İlişkisi Açısından Kul Hakkı Kavramı

Kişinin kendisiyle ilişkisi söz konusu olabilir mi? Olabilirse bunun kul hakkıyla bağlantısı nedir?

Birinci soruya yanıtımız kuşkusuz Kur'an ve Hadislerden de anlaşılacağı üzere "evet" olacaktır ki bu gerçeğe daha önce kısmen temas etmiştik. Bugün özellikle psikolojinin ve eğitimin de kabul ettiği üzere kişinin kendisine bakış açısı, özsaygısı, kendini değerlendirme biçimi ve bilinci, kendisiyle ilişkisi bağlamında göz önüne alınması gereken hususlardır. Bir anlamda kişinin kendini konumlandırması esnasında kendine haksızlık etmemesi, yani ölçülü olması, kul hakkı kapsamında düşünülmesi gereken bir tutumdur. Nitekim bunu başaramadığı için psikolojik anlamda kendine eziyet eden ve bu tutumdan kurtulabilmek için destek almaya ihtiyaç duyan insanların sayısı hayli çoktur. Dahası kendi sınırlarını kavrayamadığı ve kendini olduğundan fazla gördüğü için kendini zorlayan dolayısıyla hayatta zorlanan pek çok insanın bulunduğu düşünüldüğünde, söz konusu tutumun geliştirilmesindeki önem daha da açıklık kazanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de "kişinin kendine zulmetmesi" olarak nitelenen durum, belki de yukarıda belirttiğimiz hususun en bariz zikridir. İbarenin geçtiği bağlam da hayli dikkat çekicidir. Zira ifade küfür bir sonucu olarak kullanılmaktadır. Kelime olarak "üstünü örtmek"⁸⁸ anlamına gelen küfür, dinî istilahta Allah'ı ve gönderdiklerini inkar etmek, onlara inanmamak demektir. Her iki anlamı beraber değerlendirdiğimizde de Allah tarafından bildiren gerçeğin üstünü örtmek manasına gelmektedir. Dolayısıyla gerçeğin üstünü örten öncelikle kendine zulmeden kişi olarak kabul edilmektedir.

Peki, kişi kendine nasıl zulmetmektedir?

İslâm açısından bakıldığında öncelikle Allah'a ve gönderdiklerine inanmamak, insan için hedeflenen insan-ı kâmil olma yolunda kişinin kendi önüne set çekmesi anlamına gelmektedir. Bu durum ise "ahsen-i takvim" yani en güzel surette yaratılan insan kendini "esfele sâfilîn" yani aşağıların aşağısı⁸⁹ na düşürmesi şeklinde ifade edilmektedir. Bu itibarla doğru olandan uzaklaşarak kendini kemale ermekten mahrum bırakmak insanın kendine yapabileceği en büyük zulüm olarak ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla kişinin ahlâkî olarak temizlenmeden kendini mahrum etmesi de bir taraftan Allah hakkının ihlâli⁹⁰ diğer

⁸⁸ Lisânü'l Arab, "kfr" md., C. 5, s.144.

⁸⁹ et-Tin, 4-5.

⁹⁰ Bkz. DİA, "Hak" md., s. 138.

tarafтан kendi nefsinin kendi üzerindeki hakkının ihlali olarak değerlendirilmektedir.

Aynı şekilde, eğer kul hakkı maddî ve manevî hakların istifadesinden uzak tutulmaksa, kişinin kendini geliştirmekten uzak kalması ve zamanını verimli kullanmayarak kişisel gelişiminin önüne set çekmesi de insanın kendi kendine zulmetmesi olarak düşünülebilir. Zira kendini gerçekleştirmenin en önemli basamağı, kişisel kabiliyetlerini varabileceği en üst noktaya taşımaktır. Bunun için kişisel gelişime azamî önem vermek gerekir ki insan bu manada kendine özen göstermediği takdirde kendi kendine haksızlık etmiş olmaktadır. Bugün bilhassa televizyon ve internet kullanımı hususunda insanların ne kadar bilinçsizce davrandıkları, zamanlarının büyük çoğunluğunu kendilerine hiçbir fayda sağlamayan programlarla harcadıkları göz önüne alınırsa, insanın kendine zulmetmesinin kul hakkı bağlamında ele alınması, din eğitimi açısından ayrıca önem kazanmaktadır.

Yine İslâm açısından insanın bedeni, insana verilen bir emanet olarak kabul edilmektedir. Bahsi geçtiği üzere Kur’ân-ı Kerîm’de “*Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın*”⁹¹ emri ve Hz. Peygamber’in (S.A.V.) bedenimizin de bizim üzerimizde hakkının bulunduğunu vurgulaması, bu duruma işaret etmektedir.⁹² Dolayısıyla kişinin bedeni üzerinde mutlak tasarruf hakkı bulunmamaktadır ve kişi verilen emanete dikkat etmekle yükümlü kılınmıştır. Yani bedeninin sıhhatine özen göstermek zorundadır. Nitekim yemek düzeninden uyku düzenine kadar İslâm insan hayatının pek çok yönüne dair de prensipler koymuş, bedenin sıhhatinin ruhun sıhhatine giden bir yol olduğunu da belirtmiştir. İnsanı cehenneme en çok götüren şeylerden birinin ağız olarak vurgulanması⁹³ bunun en önemli örneklerindendir. Aynı şekilde “*mümin bir midesine koymak için yer, kafir ise karındaki yedi bağırsağını doldurmak için yer*”⁹⁴ hadisinde de oburluk imanla ilişkilendirilerek anlatılmaktadır ki bu olayın manevî tesirine işaret edilmesi bakımından önemlidir.

Bahsi geçen hususlardan hareketle diyebiliriz ki insan bedeninin sıhhatine dikkat etmediği zaman, kendi kendine eziyet dolayısıyla zulüm etmiş olmaktadır. Kul hakkı kavramının hadislerdeki yerini ele alırken işaret ettiğimiz üzere, ibadet maksatlı olsa dahi aşırılığa kaçarak bedene zulmetmek İslâmî prensipler açısından kabul edilmemektedir. Bunun en güzel örneğini ise Hz. Peygamber’in (S.A.V.)

⁹¹ el-Bakara 2 / 195. Ayrıca bkz. en-Nisâ 4/ 5, 29.

⁹² Buhârî, Savm, 55. Ayrıca bkz. Buhârî, Zekât, 18; Müslim, Akziye, 14.

⁹³ Tirmizî, Birr, 62. Ağız insanı cehenneme götürmesi iki yönlü düşünülebilir: Birincisi ağız yoluyla bedenin ihtiyaçlarını karşılamada aşırıya kaçma, insanın bedeninin hakkını gözetmemesi ile gerçekleşir. Bu durum da kişiyi kendisine karşı sorumluluk altına sokmaktadır. İkincisi ise kötü konuşmak, söylenmemesi gerekenleri sarfetmek, yalan dedikodu, iftira gibi fiillerle olur. Bu fiillerin kul hakkıyla bağlantısına daha önce temas etmiştik.

⁹⁴ Buhârî, Et’ime, 12; Müslim, Eşribe 182 – 186; Tirmizî, Et’ime, 20; İbn Mâce, Et’ime, 3.

Ramazan dışında da gündüzlerini oruç tutarak gecelerini ise namaz kılarak geçiren sahabeyi, en azından gün aşırı oruç tutmasını tavsiye etmesinde görmekteyiz.⁹⁵ Bu misalde bireyin her hareketinde ölçülü davranmasının gerekliliği, bedenın insan üzerindeki hakkı açısından tavsiye edilirken, itidal kavramı da kul hakkıyla beraber bir değer olarak verilmektedir ki bu durum kul hakkının kapsayıcılığını da göstermektedir.

İslâm âlimleri de beden – ruh ilişkisine ibadetlerin hikmetleri açısından temas etmişlerdir.⁹⁶ Üstelik bugün stres ve depresyon gibi çağın hastalıkları olarak kabul edilen pek çok ruhî rahatsızlığın bedenî fonksiyonlarla olan bağının ortaya çıkması bu hususa dikkat edilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

İbadetlerde dahi beden sağlığını dikkate almak gerekli görülüyorsa, yine günümüzün önemli problemlerinden olan sağlıksız beslenme ve insan sağlığını soktuğu tehlikeler de kul hakkı bağlamında yeniden değerlendirilmelidir. Bilhassa çocuk ve gençlerimizin, çeşitli vesilelerle özendirilen bir takım sağlıksız hazır gıdalarla beslenme alışkanlıkları hızla yaygınlaşmaktadır. Bu gıdaların birçok hastalığa yol açtığı ve açacağı tıbben onaylanmaktadır. Bunu bile bile bu alışkanlıklara devam etmek, kişinin kendine verdiği eziyet açısından bireye ciddi sorumluluk yüklemektedir. Kasıt bu olmamakla birlikte göz göre göre sağlığı tehlikeye atmanın ve bundan doğacak sonuçlarda oluşacak kişisel payın kul hakkıyla bağlantısı ortaya konulduğunda, kavramın manevî yaptırım gücü, bu alışkanlıkların değiştirilmesine vesile olabilir.

Ülkemizde zararlı madde kullanımı artık çok küçük yaşlardaki çocuklarda dahi görülmeye başlamıştır. Bu maddelerin kullanımı hem kişinin hayatını hem de çevresindekilerin hayatını tehdit eder mahiyettedir. Zira birey hem bedenine hem de gerek maddenin etkisine maruz bırakarak gerekse kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan maddî ve hukukî sıkıntılar ile çevresine zarar vermektedir. Böylece kul hakkını çok yönlü olarak ihlâl etmektedir. Hukukî tedbirlerin yetersiz kalabildiği bu tip durumlarda, küçük yaşlardan itibaren verilen kul hakkı eğitimi, bahsi geçen özellikleri nedeniyle bir değer olarak bireyin iradesini yönlendirebilir. Dolayısıyla din eğitiminde kişinin kendine dair sorumluluklarının bilincinde olmasını sağlayabilmek açısından kul hakkı önemle vurgulanmalıdır.

b. Kişinin Diğer İnsanlarla İlişkisi Açısından Kul Hakkı Kavramı

Kavramın izahında da görüldüğü üzere, kul hakkı kavramının en çok vurgulanan yönü şüphesiz başka insanlarla ilişkiler esnasında dikkat edilmesi gereken hususlardır. Zira davranışlarımızın niteliği en fazla toplumsal yapı içerisinde ortaya çıkmakta, hatta ahlâklı davranış kavramı da en fazla bu düzlemde tartışıl-

⁹⁵ Buhârî, Savm, 55.

⁹⁶ Mesela oruç ve nefis ilişkisine dair bkz. Mustafa Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, İstanbul 1995, s. 144.

maktadır.⁹⁷ Bu bağlamda kul hakkıyla ilgili Kur'an ve Sünnette yer alan örnekleri ele almış, iftira, alaycılık, dedikodu, sû-i zan, lakap takma, başkalarının hakkını gasbetme, hırsızlık, tefecilik, rüşvet gibi tutum ve davranışların şiddetle yasaklandığını vurgulamıştık. Nitekim İslâm geleneğinde de Kur'an ve sünnetten hareketle genellikle başkasının hakkını gaspetmemek, dedikodu yapmamak, iftira atmamak, sû-i zanda bulunmamak gibi tutum ve davranışlar, kul hakkı kapsamında öne çıkarılmıştır.

Günümüzde söz konusu davranışların yanında bu davranışların farklı şekilde tezahürlerini de kul hakkı açısından düşünmek gerekmektedir. Meselâ bugün dedikodu iletişim araçları vasıtasıyla da yapılabilmekte, üstelik magazin gibi bir kavram altında kurumsallaştırılabilmektedir. Bu yolla insanların özel hayat hakları ihlâl edilebildiği gibi, asılsız haberlerle iftira ve sû-i zan yapılabilir. Bu davranışlar hem kişilerin şahsiyetlerine zarar verilmesine, hem de insanlar arasındaki ilişkilerin yara almasına sebep olmaktadır. Zira sevgi ve güven duyguları ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla meslek ahlâkı açısından kul hakkı ihlâlinin kurumsallaştırılmasının ne kadar yanlış olduğu din eğitimi ele alınması gereken bir konudur.

İnsanlar arası ilişkiler açısından kul hakkı kavramına baktığımızda iktisadî ilişkilerde bu kavramın ihlâl edilen bir hak olduğunu ele almıştık. Bu noktadan hareketle kavramın bu alanda bir değer olarak önem kazandığını görmekteyiz. Zira iktisadî sistemlerin oluşumunda değerlerin büyük rolü vardır.⁹⁸ Söz konusu değerler kimi zaman dinî değerlerden kaynaklanmaktadır. Ancak kimi zaman ise, sanılanın aksine, iktisadî değerler dinî değerlerin anlamlarının kaymasına veya işlevlerinin değişimine sebep olabilmektedir. Bugün kapitalizm ve İslâm bağlamında tartışılan birçok tartışmada kanaatimizce gözden kaçırılmaması gereken hususlardan biri de budur. Tüketim anlayışında görülen hızlı değişim bunun en önemli örneklerinden biridir ki işte tam da bu noktada yine kul hakkı önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü neredeyse sınırsız bir tüketimin teşvik edildiği ekonomik sistem içerisinde israfın hızla yayılması İslâm'ın israf edilmemesine dair ilkesinin⁹⁹ çiğnenmesine yol açmakta, iktisadî değerler dinî değerlerin önüne geçmektedir. Bu durum ise aile bireylerin maddî haklarının israfı tüketiminden ihtiyaç sahiplerinin gözetilme imkânının ortadan kalkmasına ve hatta gelecek nesillerin imkânlarının gasbedilmesine kadar birçok kul hakkı ihlâline sebebiyet vermektedir. Öyle ki sınırsız tüketim, özellikle üretimin çok az olduğu toplumlarda, mevcut imkânların harcanması anlamına da gelmektedir.

⁹⁷ Bkz. Emile Durkheim, *Moral Education*, çev. Everett K. Wilson – Herman Schnurer, London 1973, s. 80 – 82.

⁹⁸ Bir örnek için bkz. Beşir Atalay, "İktisadî Kalınmada Geleneksel Değerlerin Yeri (Japon Örneği)", *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, ss. 65 - 102.

⁹⁹ el-A'râf 7/31.

Dolayısıyla böyle bir ortamda toplumsal huzur gibi iktisadî kalkınma da beklene-
mez.¹⁰⁰ Din eğitiminin konuya bu açıdan da yaklaşarak sorumluluk bilinci oluş-
turması gerekir.

İnsanların gittikçe yalnızlaştıkları, dolayısıyla sosyalleşmenin hızla azaldığı ve-
ya bir anlamda teknolojik olarak gerçekleştiği günümüzde insanlar arası sağlıklı
iletişim kurabilmek de bir problem haline gelmiştir. İletişim probleminin altında
yatan sebeplerden biri de kul hakkıdır diyebiliriz. Zira kul hakkı kavramını izah
ederken ilgili âyet ve hadislerde aile fertlerinden komşuya, düşkünlerden yetimle-
re kadar pek çok kişinin Müslümanlar üzerinde haklarının bulunduğu vurgulan-
mıştı. Bu hakların gözetilmesi, insanlar arası iletişimin geliştirilmesini ve bunu
birbirini gözetmeyle paralel olarak gerçekleştirmeyi gerekli kılmaktadır. Bunun
en güzel ifadelerinden birini Gazzâlî'de görmekteyiz. Gazzâlî Müslümanların
birbirlerinin kardeşleri olması ilkesinden hareketle kardeş olmanın hakkını
malda, nefiste, dilde ve kalpte olarak tasnif etmekte, affetmeyi, kardeşi için dua
etmeyi, kardeşine karşı ihlaslı davranmayı, vefakâr olmayı, kolaylık göstermeyi ve
ona zorluk çıkarmamayı ve zora düşürmemeyi kardeş olma hakkının gerekleri
arasında sıralamaktadır.¹⁰¹ Âyet ve hadislerden hareketle selamlaşmak, çağırıldı-
ğında cevap vermek, hapsirdiğinde dua etmek, hastalandığında ziyaret etmek,
cenazesinde bulunmak, verilen yeminin gereğini yerine getirmek, ihtiyacı oldu-
ğunda nasihat etmek, uzak olduğunda hakkını gözetmek, kendin için istediğini
onun için istemek istemediğini istememek de Müslümanlar arasında gözetilmesi
gerekten haklar olarak Gazzâlî tarafından vurgulanmaktadır.¹⁰² Tüm bu tutum ve
davranışlar insana öncelikle nasıl iletişim kurulması gerektiğini göstermektedir.
Samimiyet bu bağlamda öne çıkan bir ilkedir. Vefa, hoşgörü ve fedakarlık da
yukarıdaki davranışların içinde yer alan değerlerdir ve kişinin kendi kabuğuna
çekilip başkaları hakkında duyarsızlaşmasına mani olurlar. Böylelikle insanın
yalnızlaşmasının da önüne geçilmektedir. Bireyin gelişimi açısından bu çok
önemlidir. Zira insanın tek başına kendini gerçekleştirmesi beklenemez. Bu
nedenle çevresindekilerle kendi varlığını da anlamlandıran verimli bir iletişimde
bulunması gereklidir. Bireyselliğin arttığı ve bu manada iletişim kurmayı zorlaş-
tırdığı günümüzde, sosyal medya da bireyin konuşma adabını yitirdiği, kendi içine
kapanarak sosyalleşmesine engel teşkil eden bir iletişim biçimine yol açmaktadır.
Bu durum insanın hem kendine hem de topluma karşı yabancılaşmasına da
sebebiyet vermektedir. Neticede bahsettiğimiz yalnızlaşma kaçınılmaz olmaktadır

¹⁰⁰ İslâm'ın iktisadî kalkınmaya yönelik değerleri arasında faiz yasağı, israf yasağı, meslek edinmeye
önem verilmesi, çalışanların iktisadî ve sosyal güvenliklerinin sağlanması, ücretin belirli olması,
vergilerin âdil olması gibi hususlar bulunduğuna işaret edilmektedir. İlaveler yapmak mümkün
olmakla birlikte bahsi geçen hususlara dikkat edilirse her birinin kul hakkına dikkat etmekle de
bağlantısı olduğu görülmektedir. Adem Esen, "Verimlilik Kavramı ve İslâm İktisadında Verimli-
liği Artırıcı Değerler", *Diyanet İlmî Dergi*, C: 29, S: 2, Ankara 1993, ss. 95 - 99.

¹⁰¹ İmâm-ı Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûm'i-dîn*, çev. Ali Arslan, C. IV, İstanbul 1981, s. 318.

¹⁰² s. 378.

ki yalnızlık hayata karşı güvenli durmanın ve sağlıklı bir psikolojinin elde edilmesinin önünde önemli bir engeldir. Bu nedenle böyle bir durumda kendini gerçekleştirmeden bahsedilemez.

Diğer taraftan gözetmeyi bırakın selam dahi vermediğimiz çevremizdeki insanların yalnızlıklarından doğan sıkıntılarında kul hakkı bağlamında payımız olduğu bilinci, insanların birbirlerinin ihtiyaç ve sıkıntılarına destek olmasını sağlamada ve yalnızlıklarını paylaşmada önemli bir etken olacaktır.

Komşuluk ilişkilerinin aile duyarlılığına sahip olduğu bir kültüre sahip iken aynı apartmandan çıkan cenazenin farkında olunmaması kadar acı bir biçimde insanlar arası ilişkilerin zayıfladığı düşünüldüğünde bahsi geçen tutum ve davranışlar hem sosyal sorumluluk hem de iletişimin usulleri açısından yol gösterici unsurlar olarak din eğitimi kapsamında değerlendirilmelidir.

Yukarıdaki hususlardan hareketle insanlar arası ilişkilerde günümüz açısından kul hakkı bağlamında dikkat edilmesi gereken yeni durumlara da temas etmek gerekir: Meselâ yüksek sesle müzik dinlemek ve yüksek sesle konuşmak kul hakkı kavramının içeriğinde mevcut olan maslahatı, rahatsızlık vermek suretiyle zedelemektedir. Trafik kurallarını ihlâl etmek hem kendi hayatını hem de başkalarının hayatını tehlikeye atmak anlamına gelir ve kul hakkını içerir. Telif hakkını gasbetmek, bir başkasının emeğinin ürünü olan bir eseri kendine mâl etmek ve intihal, hırsızlığın bir başka şeklidir ve bariz kul hakkıdır. Bunlar gibi günlük hayat içerisinde kimi zaman önemsemeyen yaptığımız pek çok davranış esasında kul hakkını ihlâl kapsamına girmektedir.¹⁰³

Kısacası "modern" zamanın şartları içerisinde insanlar arası ilişkilerin kazandığı çeşitlilik göz önüne alınarak kul hakkı gibi değerler daha geniş örneklerle din eğitiminde ele alınmalı ve hayata geçirilmelidir.

c. Kişinin Tabiatla İlişkisi Açısından Kul Hakkı Kavramı

Kişinin tabiatla ilişkisi söz konusu olduğunda kul hakkı, insanın başka varlıklara karşı sorumlulukları kapsamında dikkat edilmesi gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu noktada "başka varlıklar"dan kastettiğimizin sadece hayvanlar olmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Zira İslâm açısından konuya bakıldığında tabiattaki tüm varlıkların bir nevi canlı kabul edildiğini, bu varlıkların Allah'ı tesbih ettiklerinin Kur'an-ı Kerim'de vurgulanması hasebiyle, görmekteyiz: *"Yedi gök yer ve onlarda bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız."*¹⁰⁴

Tabiattaki her varlığın bir nevi cana sahip olması, aynı zamanda onların her birinin belli bir görevinin bulunduğunu da göstermektedir ki bugün bilim de

¹⁰³ Kısmen bizim de temas ettiğimiz birçok örnek için bkz. Sever, a.g.e.

¹⁰⁴ el-İsrâ 17/ 44.

bunu ispatlamaktadır. Bu varlıkların görevlerini yerine getirmelerini engelleyici davranışlarda bulunmak, hem bu varlıklara karşı zulüm işlemek açısından hem de bu engellenmenin neticesinden etkilenecek diğer varlıkların ve hatta diğer insanların haklarının gaspedilmesi açısından kul hakkını ihlâl olarak değerlendirilmelidir.

Somut bir örnek vermek yerinde olacaktır: İçinde yaşadığımız çağın güncel meselelerinden biri olan küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesinin bir sonucudur. Buna sebep olan pek çok davranış ise (deodorant kullanmak gibi) yine bizler tarafından yapılmaktadır. O halde, bireysel olarak üzerimize düşen tedbiri almadığımız zaman, öncelikle sorunun çözümsüzlüğüne katkıda bulunmuş oluyoruz. Bu davranışlarımız neticesinde ise hem kendimizin, hem tabiattaki diğer varlıkların, hem de gelecek nesillerin sağlıklı bir hayat yaşama haklarını ihlâl etmiş oluyoruz. Dolayısıyla ufak bir ihmal gibi görünen bir hareket, birçok insanın da tekrarlaması ve bu manada birbirine örnek olması sebebiyle birçok hayatı tehlikeye atmış olmaktadır. Bunun yakın vadede veya uzak vadede olması kanaatimizce sorumluluğumuzu etkilemez. Zira bir kötüye sebep olmak da onu yapmak kadar kötüdür.¹⁰⁵ Sadece davranışın sonucundan habersiz olmak veya bir başka ifadeyle neye sebep olabileceğimizi bilmemek yapılan yanlışlar karşısında sorumluluğu tamamen yok etmese de hafifletici bir etken olarak değerlendirilebilir. Günümüzde ise örnek verdiğimiz mesele gibi pek çok konuda kamuoyu defalarca aydınlatılmaktadır. Dolayısıyla artık bilmemek de bir mazeret olmaktan çıkmaktadır.

Aynı şekilde kullandığımız deterjanlardan fabrikalardaki kimyasal atıklara kadar tabiata umarsızca bıraktığımız her türlü zararlı madde kendimize, toplumuza ve gelecek nesillere karşı işlenen kul hakkı ihlâlidir. Zira bunların yol açtığı hastalıklardan muzdarip insanların çektikleri sıkıntılarda istemeden de olsa pay sahibi olmaktadır. Nitekim kimyasal maddeler ve ilaçlarla toprağın yapısının bozulmaya başlamış ve sağlıklı tarım ürünleri elde etmek neredeyse imkansız hale gelmiştir. Bunun neticesinde anne sütünde dahi çocuğun sağlığını tehlikeye atan kimyasal maddeler tespit edildiği görülmektedir.¹⁰⁶ Çevrenin kirlenmesine katkıda bulunan herkesin bu tehlikenin oluşmasında sorumluluğu söz konusudur. Aynı durum genetiği değiştirilmiş gıdalar için de geçerlidir. Hatta bu noktada hem başkalarını tehlikeye atmak hem de tabiattaki bitki ve hayvanların yapılarını değiştirerek onlara zulmetmek ve işlevlerini zararlı hale getirmek şeklinde çok yönlü olarak kul hakkına sebebiyet verilmektedir. Bu nedenle din eğitiminin kul hakkı bağlamında ele alacağı meseleleri geniş bir bakış açısıyla değerlendirmesi

¹⁰⁵ Gerek Kur'an-ı Kerim gerekse Hadislerde bu hususta ciddi uyarılar bulunmaktadır. Bkz. en – Nisâ 4/ 85; el – Zizâl 99/8; el-Âl-i İmrân 3/104; Müslim, İlim, 16; Tirmizî, İlim, 15.

¹⁰⁶ http://www.sabah.com.tr/Ekler/Pazar/IyiYasa/2009/08/16/anne_sutu_zehirlerden_nasil_temizlenir (Erişim: 16.08.2013)

gerekir.

Yukarıdaki örneklerden hareketle, çevreyi kirletmek, doğal kaynakları israf ederek kullanmak, sebepsiz ve gereksiz yere avlanmak ve hayvanları öldürmek gibi davranışların, kul hakkını ihlâl eden davranışlar olduğu din eğitiminde önemle vurgulanmalıdır. Zira belirttiğimiz üzere her biri tabiatın dengesini bozan, bu nedenle hem kendi hayatımızı hem de gelecek nesillerin hayatını tehlikeye atan sonuçlar doğurmaktadır. Günümüzde çevre bilincini geliştirmek adına gösterilen gayretler açısından, bu bilincin oluşmasında kul hakkının bir değer olarak verilmesi ve içselleştirilmesi, kişinin iç disiplininin ve konuyla ilgili duyarlılığın sağlanmasında çok etkili olacaktır.

D. İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri Ders Kitapları ve Kul Hakkı Kavramı

İmam Hatip Meslek Liseleri Ders Kitaplarında “kul hakkı” kavramının nasıl yer aldığı ele almadan önce, kavramın bir değer olarak yer verilip verilmediğinin anlaşılması ve bu doğrultudaki planlamayı görebilmek açısından İmam Hatip Meslek Liseleri Öğretim Programına kısaca temas etmek istiyoruz.

a. İmam Hatip Liseleri Dersleri Öğretim Programı ve Kul Hakkı Kavramı

Yapılandırmacı yaklaşım doğrultusunda düzenlenen İmam Hatip Meslek Liseleri Öğretim Programı içerisinde ne kazanımlar kısmında ne de öğrencilere kazandırılması hedeflenen değerler kısmında kul hakkı kavramı olarak yer almamaktadır. Kavramla sık sık aynı anlamda kullanılan insan hakları kavramına da bahsettiğimiz bağlamlarda yer verilmemiştir. Fakat kul hakkı kavramının içeriği göz önüne alındığında bazı kazanım ve değerlerin kul hakkına da dolaylı yoldan işaret ettiğini düşünebiliriz. Meselâ programın öğrencilere kazandırmayı hedeflediği beceriler arasında yer alan “Sosyal Katılım Becerisi” kapsamında “kendisine, çevresindeki kişilere ve doğaya değer veren, yaşadığı toplumun ve dünyanın bir parçası olarak kendisine güvenen ve topluma katkıda bulunabilen bir bilince sahip bireyler yetiştirmek” şeklinde yer alan hedef ifadesinin kul hakkı kavramına dolaylı olarak işaret ettiği düşünülebilir.¹⁰⁷

Aynı şekilde öğrencilere kazandırılması hedeflenen değerler içerisinde yer alan “adil olma, sorumluluk, çevreye duyarlılık, namuslu olma, saygı ve sevgi, inançlara saygı, dini değerlere saygı, sözünde durma” gibi değerler de kul hakkı kapsamında ele alınabilecek değerler olarak düşünülebilir.¹⁰⁸ Fakat belirttiğimiz üzere kavram açıkça yer almamaktadır.

¹⁰⁷ İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Programları. Komisyon, MEB Yayınları, Ankara 2010, s. 20.

¹⁰⁸ Komisyon, s. 21.

Her bir derse ait öğretim programlarını incelediğimizde şu hususlar dikkat çekicidir:

Siyer dersine ait öğretim programında kul hakkı kavramı olarak geçmemekle birlikte, derse ait örnek etkinlik uygulamalarından tam metin olarak verilen Veda Hutbesinde kul hakkı kavramı altında ele alınabilecek haklara temas edildiği görülmektedir. Ancak hutbede geçen bu haklardan hareketle dahi kavrama değinilmemiş, söz konusu hakların kavramla ilişkisine dair herhangi bir açıklama getirilmemiştir.¹⁰⁹

Hadislerde kul hakkı kavramının çok açık biçimde yer aldığını, daha önce ele almıştık. Bu noktadan hareketle, hadis derslerinde kavrama temas edilmesi beklentisiyle derse ait öğretim programını incelediğimizde, “*emaneti korumak, fedakârlık, bilimsellik, bilime saygı, tarihi mirasa duyarlılık*” gibi değerlerin ön plana çıktığını ancak kul hakkı kavramının konu olarak yer almadığını, ünitelere bağlı olarak verilmesi planlanan değerler arasında da bahsi geçmediğini tespit ettik.¹¹⁰

Tefsir dersinin öğretim programına baktığımızda da kul hakkı kavramının açıkça yer almadığı görülmektedir. Bunun yanında, “*Kur’ân’ı Anlama ve Yorumlama*” V. üniteye ait kazanımlar arasında üçüncü sırada yer alan “*Kur’ân’ın temel konuları ile ilgili örnekler verir*” ifadesine ait açıklamalarda, ünitenin içinde yer alan “*Kur’ân’ın Ana Konuları*” başlığına ait alt başlık olan “*İnsan İlişkileri*” konu başlığı altında hak ve sorumlulukların ele alınacağı vurgulanmıştır.¹¹¹ Ders kapsamında ünitelerde verilecek değerler arasında “*hakikat sevgisi, tarihi mirasa duyarlılık, bilimsellik*” gibi değerler sıkça tekrarlanmasına rağmen, kul hakkı kavramına bir değer olarak temas edilmemiştir.¹¹²

Fıkıh dersine ait öğretim programında, “*Fıkıh ve Sosyal Hayat*” başlıklı VIII. Üniteye ait kazanımların yedinci maddesinde öğrencilerin ünite sonunda “*kamu hakkı ihlâlini kul hakkı kapsamında değerlendirecekleri*” ifade edilmektedir.¹¹³ Aynı üniteye ait etkinlik örneklerinde de kamu hakkının kul hakkı kapsamında değerlendirilmesinin nedenlerini anlamaya yönelik soru örneklerinin oluşturulduğu görülmektedir.¹¹⁴

Temel Dinî Bilgiler, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, İslâm Tarihi, Kelâm, Hita-bet derslerinin programlarında da kavram ve değer olarak kul hakkı yer almamaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz şekilde tesbit edilen benzerlikler ise konuyu uzatma endişesiyle nakledilmemiştir.

¹⁰⁹ Komisyon, s. 17.

¹¹⁰ Komisyon, ss. 164 – 169.

¹¹¹ Komisyon, s. 195.

¹¹² Komisyon, ss. 191 – 196.

¹¹³ Komisyon, s. 12.

¹¹⁴ Komisyon, s. 12.

b. İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri Ders Kitaplarında Kul Hakkı Kavramı

İmam Hatip Meslek Dersleri kitapları içerisinde kul hakkı kavramı Hadis ders kitabı içerisinde sözlük kısmında “İnsanların birbirlerine geçen emekleri, hakları”¹¹⁵ şeklinde tanımlanarak yer almaktadır. Kitap içerisinde ise kavram geçmekle birlikte anlamına işaret eden bazı ifadeler mevcuttur. Bu ifadelerden birincisine “Hadis ve Sünnetin Anlaşılması” başlığını taşıyan altıncı ünitenin birinci konu başlığının sonunda yer alan okuma parçasında bedevi ile Hz. Peygamber (S.A.V.) arasında geçen alışveriş hadisesine binaen Hz. Peygamber’in (S.A.V.) “güçsüz bir kimsenin hakkını alamadığı bir toplumun ileriye gidemeyeceğine” dair hadisi¹¹⁶ ile yer verilmiştir. Aynı ünitenin “Dinin Kaynağı Olması Bakımından Hadis ve Sünnetin Değeri” isimli üçüncü konu başlığının birinci konusu olan “Hadis ve Sünnetin Bağlayıcılığı” başlığı altında “bir kimsenin kendisinin rızası olmadan malını yemenin yiyene helal olmayacağını” ifade eden hadisine yer verilen kısımlarda¹¹⁷ ve üçüncü konusu olan “Hadiste Yerellik ve Evrensellik” başlığının altında “yemek yerken başkalarının hakkına saygı göstermek ve onları rahatsız etmeden önünden yemeğe” dair evrensel sünnetin esaslarının ele alındığı kısımda da söz konusu ifadeler bulunmaktadır.¹¹⁸

Fıkıh ders kitabı içerisinde açık olarak yer verilen kavram, öncelikle Fıkıh ilmini tanıtan birinci ünitenin dördüncü konu başlığı olan “Fıkıh İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi” isimli konu dahilinde ve Fıkıh ilminin korumayı görev edindiği ahlâki tutum ve davranışlardan biri olarak “*Fıkıh ilmi, ahlâkın iyi ve güzel kabul ettiği adalet, fazilet, iyilik, doğruluk, dürüstlük, kul hakkına saygı gibi tutum ve davranışların korunmasına özen gösterir*” ifadesi ile yer almaktadır.¹¹⁹ Ancak kavrama dair herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir.

Kavram daha sonra, sekizinci ünite içerisinde ikinci konu başlığı olan “Kamu Haklarının Gözetilmesi” başlığının ikinci alt konu başlığı olarak belirlenmiş “Ülke Zenginliklerinin Korunması” başlığı içerisinde “*Ülke zenginliklerini tahrip etmek, hor kullanmak ve bunlara zarar verecek davranışlarda bulunmak birer kul hakkıdır*” ifadesi ile geçmektedir.¹²⁰ Aynı ünite içerisinde bir sonraki konu başlığı olarak ele alınan “Ehliyet ve Liyakat” başlığı içerisinde de kamuya ait işlerin ehil kişilere verilmemesinin toplumda güven ve emniyetin sarsılmasının yanı sıra pek çok kul hakkının ihlâlüne de sebep olacağı vurgulanmış, kavrama kamu hakları kapsamında değinilmiştir.¹²¹ Üniteye yer alan ve daha önce açıkladığımız üzere

¹¹⁵ Ramazan Yıldırım vd., *İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı*, Ankara 2012, s. 145.

¹¹⁶ Yıldırım vd., *a.g.e.*, s. 128.

¹¹⁷ Yıldırım vd., *a.g.e.*, s. 131.

¹¹⁸ Yıldırım vd., *a.g.e.*, s. 134.

¹¹⁹ Ahmet Ekşi vd., *İmam Hatip Liseleri Fıkıh Ders Kitabı*, Ankara 2012, s. 16.

¹²⁰ Ekşi vd., *a.g.e.*, s. 159.

¹²¹ Ekşi vd., *a.g.e.*, s. 160.

kul hakkı kavramı dahilinde düşünülmesi gerekli olan temel hak ve hürriyetler ile çevre ve hayvan hakları kapsamında ise kavrama temas edilmemektedir.

Karşılaştırmalı Dinler Tarihi ders kitabının “Dinlerde Temel Ahlâk İlkeleri” isimli yedinci ünitesinin “Hırsızlık Yapmamak” başlıklı yedinci konu başlığı içerisinde “İslâm dini hırsızlık yapmayı büyük günahlardan saymıştır. Çünkü hırsızlık yapmak hem insanların emeğine karşı saygısızlık hem de bir kul hakkıdır” ifadesiyle kul hakkı kavramına temas edilmiştir.¹²² Aynı konu başlığı altında “İslâm’da kul hakkı Allah tarafından affedilmeyen günahlardandır. Kul hakkının önemini Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle ifade etmektedir: “Kimin üzerinde kardeşine ait namus veya başka bir şeye ait hak varsa paranın geçmediği (hesaplaşmanın olacağı) gün gelmeden önce daha burada iken helalleşsin. Aksi takdirde o gün, salih bir ameli varsa o zulmü nispetinde kendisinden alınır. Eğer sevapları yoksa hak sahibinin günahları alınır, ona yüklenir.” cümlesiyle kul hakkının mahiyetine dikkat çekilmiştir. Aynı ünitenin “Zina Yapmamak” adlı sekizinci konu başlığı içerisinde de zina yapmanın insanları ahlâksızlığa sevk ederek kul hakkı doğurduğu belirtilmiştir.¹²³

Kelam ders kitabının “Mead: Âhiret İnancı” başlıklı yedinci ünitesinin “İnsanların Sorgulanması (Hesap, Sual ve Mizan)” isimli dördüncü konu başlığı altında “İslâm’a göre insanın âhirette mutlaka hesaba çekileceği diğer bir günah ise “kul hakkı”dır. Kul hakkının affı, ancak hakkın sahibine verilmesi ile mümkündür. İftira, gıybet, hırsızlık, çevremizdekilere rahatsızlık verecek söz ve davranışlar, çalışanın hakkını vermemek, kamu hizmetlerinin bedelini ödememek, kısacası her hak sahibinin hakkını yemek, kul hakkı kapsamındaki suçlardandır. Hz. Peygamber kul hakkını gözetmeden yaşayan kimselerin âhiretteki hesapta müflis durumuna düşeceklerini bildirmektedir”¹²⁴ cümlesiyle kul hakkı kavramı açıklanmaktadır. Aynı ünitenin “Cennet ve Cehennem” isimli beşinci konu başlığı kapsamında da “Cehennem ehlinde bahseden âyetler incelendiğinde bu kimselerin Allah’ın hakları, kul hakları ve diğer varlıkların haklarını gözetmeyen kimselerden oluştuğu görülmektedir. İnkâr, şirk ve nifak Kur’ân’da Allah hakkına ihlâl sayılan durumların başlıcalarıdır. İnsanlara zulmetmek, cana kırmak, inananlara işkence yapmak, yetim malı yemek gibi birçok davranış da kul hakkını ihlâl olarak değerlendirilir”¹²⁵ ifadesiyle kavram ceza – mükafat açısından ele alınmıştır. Yine aynı ünitenin “Âhirete İmanın Dünya Hayatını Anlamlandırmaya Katkısı” isimli altıncı konu başlığı içerisinde de “Âhiret inancı insanda erdemli bir yaşam ideali oluşturur. Çünkü sergilenen her erdemli davranış Allah katında hak ettiği karşılığı bulacaktır. Bu idealin gereği olarak insan dürüst ve adaletli olmaya çalışır. Allah hakkı, kul hakkı ve diğer varlıkların

¹²² Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 158.

¹²³ Özbay vd., a.g.e., s. 160.

¹²⁴ Ramazan Yıldırım vd., İmam Hatip Liseleri Kelam Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 133.

¹²⁵ Yıldırım vd., a.g.e., s. 137.

haklarını titizlikle gözetir”¹²⁶ cümlesiyle kavrama yer verilmiştir.

Temel Dinî Bilgiler ders kitabında “İslâm’da İbadet” başlıklı üçüncü ünitenin “Hac İbadeti ve Yapılışı” isimli dokuzuncu konu başlığı içerisinde “*Hac, müminin manevî dünyasının yenilenmesi için önemli bir fırsattır. Hac ibadetini yapan kişi kötü duygu ve düşüncelerden kendini arındırır. Yeni bir hayata başlar. Peygamberimiz bu durumu şöyle dile getirmiştir: “Kim Allah için hacceder, kötü söz ve davranışlardan ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsa, (kul hakkı hariç) annesinden doğduğu günkü gibi (günahlarından arınmış olarak) döner*” cümlesiyle kavrama yer verildiği görülmektedir.¹²⁷ Aynı kitabın “İslâm ve Ahlâk” başlıklı altıncı ünitesinin “İslâm Ahlâkına Aykırı Davranışlar” isimli beşinci konu başlığının “Hile Yapmak ve Dolandırıcılık” adlı ikinci konu başlığı altında “*Hile ve dolandırıcılık yoluyla elde edilen her türlü kazanç kul hakkını ihlâl etmektir. Böyle bir kazanç helal değildir*”¹²⁸ ifadesiyle; “*Kötü Zanda Bulunmak*” adlı üçüncü konu başlığı altında “*Başkalarının ayıplarını ve özel hayatlarını araştırmak, arkasından çekıştirmek ve bazı ihtimallere dayanarak kötü zanda bulunmak, kardeşlik, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerini zedeler. İnsanlar arasında sevgi, saygı ve huzurun yok olmasına neden olur. Bu ise kul hakkının çiğnenmesidir*”¹²⁹ cümlesiyle; “*Hırsızlık ve Rüşvet*” isimli sekizinci konu başlığı dahilinde “*Hırsızlık kul hakkını yemektir*”¹³⁰ ifadesiyle kavrama yer verilerek, çeşitli boyutlarıyla birlikte konu edinilmiştir.

Hitabet ve Mesleki Uygulama ders kitabının “Cenaze Adabı başlıklı beşinci ünitesinin “İslâm’ın Şehitlik ve Gaziliğe Verdiği Önem” isimli beşinci konu başlığı altında, “*şehitlerin kul hakkı dışında bütün günahlarının affedileceği*” ifade edilmek suretiyle kavrama atıf yapılmıştır.¹³¹ Sözlük kısmında da kavram yine “*İnsanların birbirlerine geçen emekleri, hakları*”¹³² şeklinde tanımlanmıştır.

Tefsir ders kitabının sözlük kısmında kul hakkının yukarıdaki tanımı aynı şekilde verilmektedir.¹³³ Bununla birlikte kul hakkı kapsamına giren fiilleri ihtiva eden çeşitli sureler birçok kısımda zikredilmiştir.

Siyer ders kitabı içerisinde kavram olarak kul hakkı yer almamaktadır. Ancak kitabın bütünü içerisinde hemen her konu başlığı altında kul hakkı kapsamına giren haklarla ilgili Hz. Peygamber’in (S.A.V.) tutum ve tavrına ilişkin örnekler, cahiliyye döneminde gerçekleşen ihlâllere mukabil nelerin değiştiğine dair getirilen misaller anlatılmaktadır. Özellikle “Hz. Muhammed’in Çağrısı ve Medine

¹²⁶ Yıldırım vd., a.g.e., s. 140.

¹²⁷ Ahmet Ekşi vd., İmam Hatip Liseleri Temel Dinî Bilgiler Ders Kitabı, Ankara 2010, s. 82.

¹²⁸ Ekşi vd., a.g.e., s. 163.

¹²⁹ Ekşi vd., a.g.e., s. 164.

¹³⁰ Ekşi vd., a.g.e., s. 170.

¹³¹ Ahmet Ekşi vd., İmam Hatip Liseleri Hitabet ve Mesleki Uygulama Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 91.

¹³² Ekşi vd., a.g.e., s..

¹³³ Ramazan Yıldırım vd., İmam Hatip Liseleri Tefsir Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 164.

Dönemi” başlıklı dördüncü ünite içerisinde yer alan Veda Hutbesi’nde¹³⁴ ve “Hz. Muhammed’in Örnek Kişiliği” başlıklı beşinci ünite¹³⁵, kadın haklarından hayvan haklarına kadar konuya ilişkin birçok misal mevcuttur.

İslâm Tarihi ders kitabında kul hakkı kavramı olarak yer almamakla birlikte, gerek dört halife dönemine temas eden üçüncü ünite,¹³⁶ gerekse İslâm Medeniyetinin belli başlı özelliklerini ele alan yedinci ünite¹³⁷, kul hakkı kapsamında ele alınan hakların korunmasına yönelik uygulamalara ve İslâm’ın konuya bakışına dair bir takım bilgiler yer almaktadır.

E. Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitaplarında Kul Hakkı Kavramı

İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders kitaplarında kul hakkı kavramına hangi şekilde ve ne kadar yer verildiğini incelemeyen önce yine bu dersin öğretim programında kavramın değer olarak ele alınıp alınmadığı hususuna kısaca değinmekte fayda görmekteyiz.

a. İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kul Hakkı Kavramı

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Programı içerisinde “kul hakkı” kavramına öğrencinin içselleştirmesi öngörülen değerler arasında değil, öğrenme alanları kapsamında yer verildiği görülmektedir. Buna göre programda dersin öğrenme alanları “İnanç, İbadet, Hz. Muhammed, Kur’ân ve Yorumu, Ahlâk” ve “Din ve Kültür” olarak belirlenmiştir. Kavramın “ahlâk” öğrenme alanı içerisinde elde edilecek kazanımlardan biri olarak “başkalarının hakkına saygılı davranarak kul hakkı konusunda duyarlı olma” şeklinde vurgulandığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda 7. Sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinde öğrenciye verilecek kavramlar arasında “kul hakkı” kavramı da yer almaktadır. 7. Sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersine ait “İslâm Düşüncesinde Yorumlar” başlıklı ünitenin öğrenme alanı “Kur’ân-ı Kerîm ve Yorumu” şeklinde belirlenmiş, bu kapsamda elde edilmesi beklenen kazanımların beşinci maddesinde yer alan “Alevî – Bektaşî geleneğindeki temel kavramları açıklar” ifadesine ait açıklamalar bölümünde söz konusu geleneğe ait kavramlar “cem ve cemevî, razılık, kul hakkı, on iki hizmet, semah, musahiplik, gülbenkler ve Hızır orucu” olarak belirlenmiştir.¹³⁸

Aynı şekilde 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi’ne ait “İslâm Dinine Göre Kötü Alışkanlıklar” başlıklı ünitenin öğrenme alanı “ahlâk” olarak belirlen-

¹³⁴ Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri Siyer Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 117.

¹³⁵ Özbay vd., a.g.e., s. 126 – 145.

¹³⁶ Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri İslâm Tarihi Ders Kitabı, Ankara 2012, s. 41 -55.

¹³⁷ Özbay vd., a.g.e., s. 129 – 143.

¹³⁸ İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, Komisyon, Ankara 2010, s. 57.

miş, ünitenin kazanımlar kısmının 6. maddesinde "başkalarına zarar vermenin kul hakkını ihlâl anlamına geleceği bilinciyle kul hakkı konusunda duyarlı olur" ifadesine yer verilmiştir. Etkinlik örnekleri başlığı altında kul hakkının bir değer olarak ele alınması gerekliliği vurgulanmıştır.¹³⁹

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Programı'nda, "Ahlâk" öğrenme alanı içerisinde öğrencilerin kul hakkı ihlallerine duyarlı olmalarının beklendiği ifade edilerek ve 10. sınıf düzeyinde hak ve özgürlükler kavramı altında kul hakkına saygılı olmayı öğrenecekleri vurgulanarak kavrama kazanımlar bağlamında açıkça yer verilmiştir.¹⁴⁰ Buna bağlı olarak 10. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersinin "Ahlâk ve Değerler" öğrenme alanına ait "Haklar, Özgürlükler ve Din" başlıklı ünitesinin kazanımlar bölümünün 11. maddesinde "İslâm dininin kul hakkına verdiği önemi açıklayarak bunun ihlalinin doğuracağı sonuçları kestirir."¹⁴¹ cümlesiyle; 12. maddesinde de "Kul hakkı ihlallerine karşı duyarlı olur." ifadesiyle kavramın kazanım boyutuna açıklık getirilmiştir.

b. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitaplarında Kul Hakkı Kavramı

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitapları içerisinde kul hakkı kavramı 6. sınıf ders kitabında 5. Ünite olarak yer alan ve konu alanı "ahlâk" olarak belirlenmiş "İslâm Dininin Sakınılmasını İstedığı Bazı Davranışlar" başlıklı ünitenin "Yalan Söylemek ve Hile Yapmak" isimli birinci konu başlığı içerisinde yer almaktadır. Konu içerisinde "Hile yaparak elde edilen her türlü kazanç haksız kazançtır ve kul hakkına girer." cümlesi ile kavrama temas edilmiştir.¹⁴² Aynı ünitenin üçüncü konu başlığı olan "Hırsızlık" kapsamında da "Hırsızlık, hukuki ve ahlâki yönden suç sayıldığı gibi dinimizce de yasaklanmıştır. Çünkü hırsızlık kul hakkı yemektir." ifadesi ile kavrama değinilmiştir.¹⁴³ Ancak aynı ünite içerisinde bulunan ve kavramın doğrudan kapsamında bulunun "Grybet ve İftira", "Alay Etmek", "Kötü Zanda Bulunmak", "Başkalarının Kusurlarını Araştırmak" gibi konu başlıkları içerisinde kavrama yer verilmediği görülmektedir.

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretim Programını incelerken belirttiğimiz üzere 7. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının, dördüncü ünitesi olan "İslâm Düşüncesinde Yorumlar" başlıklı ünitenin üçüncü konu başlığı "İslâm Düşüncesinde Yorum Biçimleri" olarak belirlenirken, konu başlığı içerisinde yine üçüncü alt başlık olarak "Tasavvufi Yorumlar" içerisinde beşinci konu başlığı

¹³⁹ Komisyon, s. 64.

¹⁴⁰ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9,10,11, ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, Komisyon, MEB Yayınları, Ankara 2010, s. 18.

¹⁴¹ Komisyon, s. 43.

¹⁴² Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 6. Sınıf, Ankara 2012, s. 97.

¹⁴³ Akgül vd., a.g.e., s. 101.

"Alevi - Bektaşilik" olarak belirlenmiş ve bu konunun içerisinde yer alan "Razılık ve Kul Hakkının Sorulması" alt başlığı kapsamında ve Alevilik içerisinde yer alan bir uygulama bağlamında kavrama temas edilmiştir.¹⁴⁴ Bunun yanında kitabın sonunda yer alan sözlük kısmında ise kavram "İnsanların birbirlerine geçen emekleri, hakları." şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁵

8. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının "Hz. Muhammed'in Hayatından Örnek Davranışlar" isimli üçüncü ünitesinin "Hz. Muhammed Hakkı Gözetirdi" isimli sekizinci konu başlığı içerisinde kul hakkı kavramına "Hz. Peygamber kul hakkına çok önem verirdi. O, kul hakkının büyük bir sorumluluk gerektirdiğini belirtmiş ve bu sorumluluk bilinciyle yaşamıştır. Örneğin vefatından birkaç gün önce bütün Müslümanların önünde, "Ey Müslümanlar, şâyet birinize haksız bir muamelede bulunmuşsam onu ödemeye hazırım. Kimin hakkı varsa işte şahsım işte malım gelsin alsın." diyerek üzerinde hiç kimsenin hakkının kalmasını istememiştir. Bu uygulamasıyla bütün insanlığa örnek olacak asil bir davranış sergilemiştir."¹⁴⁶ ifadesiyle yer verilmiştir.

Aynı ders kitabının "İslâm Dinine Göre Kötü Alışkanlıklar" başlıklı beşinci ünitesine başlarken öğrencileri konuya hazırlamak üzere belirlenmiş araştırma maddelerinin üçüncüsü "Kul hakkı kavramının ne anlama geldiğini araştırınız." şeklindedir. Ünitenin beşinci konu başlığı "Başkalarına Zarar Vermek: Kul Hakkı" olarak belirlenmiş ve başlık altında kul hakkı kavramının içeriğine yer verilmiştir. Burada insanlara yapılan her türlü haksızlığın kul hakkı kapsamına girdiği belirtilirken, insan haklarının kapsamına giren her şeyin kul hakkı kapsamına da girdiği ifade edilmiş, kişinin hem kendisine hem de başkalarına zarar veren hırsızlık ve hile yapmak, eksik ölçüp tartmak, yalan söylemek, iftira atmak, alay etmek, dedikodu yapmak, başkalarının özel hayatlarını araştırmak, kötü lakap takmak, içki, uyuşturucu, sigara ve kumar gibi kötü alışkanlıkların tümü kul hakkını ihlâl etmek olarak vurgulanmıştır. Kul hakkı kapsamında ana-baba, evlat, kardeş, komşu, öğretmen, karı-koca, arkadaş ve yetim hakkına da dikkat edilmesi Kur'an-ı Kerim'in de emri olarak ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Trafik kurallarına uymamak, kaçak elektrik ve su kullanmak, vergi kaçırmak, rüşvet alıp vermek, kamu hizmetinde ayırım yapmak, görevi kötüye kullanmak, okuldaki eşyaları dikkatli kullanmamak da kul hakkına dair güncel örnekler olarak sıralanmış, kul hakkını ihlâl ettiğini farkedenlerin hak sahiplerine hakkını ödemeleri, özür dileyip helallik istemeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁸ Aynı bölümün "Bilgi Kutusu" kısmında yer

¹⁴⁴ Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 7. Sınıf, Ankara 2012, s. 95.

¹⁴⁵ Akgül vd., a.g.e., s. 152.

¹⁴⁶ Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 8. Sınıf, Ankara 2012, s. 72.

¹⁴⁷ Akgül vd., a.g.e., s. 102.

¹⁴⁸ Akgül vd., a.g.e., s. 103.

alan "İnsanın, yaşama, barınma, güvenlik, seyahat, sosyal ve ekonomik hakları vardır. Bu haklar, insanın insanca yaşayabilmesinin bir gereğidir. Bu haklara müdahale ve saygısızlık dinimizce yasaklanmıştır. Hak sahibinin rızası ve gönlü alınmadıkça affedilmez davranışlar olarak ifade edilmektedir." cümlesi ve benzer şekilde düzenlenen "Not Edelim" bölümündeki "Bütün toplumun ortak malı olan okul, kütüphane, hastane ve toplu taşıma araçlarına zarar vermek kul hakkıdır. Havayı, suyu ve toprağı kirletmek, çevreye zehirli atıklar bırakmak, yerlere tükürmek, çöp atmak da kul hakkına saygısızlıktır." cümlesiyle kavramın içeriği derinleştirilmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca ünitenin sonunda ve ünitenin anlaşılmasını sağlama-ya yönelik olarak konulmuş alıştırma içerisnde de kavrama yer verildiği görülmektedir.¹⁵⁰

Yine 8. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının "Dinler ve Evrensel Öğütleri" isimli altıncı ünitesinin "Dinlerin ve İslâm'ın Evrensel Öğütleri" isimli üçüncü konu başlığı altında sekizinci sırada yer alan "Başkalarına Zarar Verme-mek" başlıklı konu içerisinde de "Tüm dinler insanların yaşamını koruma altına aldığı gibi malını da koruma altına almış ve hırsızlığı yasaklamıştır. İslâm dininde hırsızlık büyük günahlardan sayılmaktadır. Zira Yüce Allah kul hakkı ile ilgili günahı, sahibinin rızası olmadan affetmeyeceğini bildirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, "Birbirini-zin mallarını haksız yollarla yemeyin..." buyrulmaktadır." cümlesi ile evrensel ilke bağlamında İslâm'da kul hakkı kavramına temas edilmiştir.¹⁵¹

c. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitaplarında Kul Hakkı Kavramı

Ortaöğretime 9. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının "Değerler" isimli beşinci ünitesinin "Toplumu Birleştiren Temel Değerler" isimli dördüncü konu başlığı altında dördüncü sıradaki "İnsan Haklarına Saygı" konusu içerisinde "İnsanın, hayatını devam ettirebilmesi için akıl, can, din, namus ve mal güvenliği gibi haklara sahip olması gereklidir. Bu temel haklar insanlar arasındaki cinsiyet, ırk ve inanç farklılığına bakılmaksızın dinimizce dokunulmaz sayılmıştır. Kul hakkını temel insan haklarından kabul eden dinimiz, kul hakkı yemeyi büyük günahlardan saymıştır. Bu haklar, toplum tarafından benimsenirse toplumsal barışa katkı sağlanmış olur." ifadesiyle kul hakkı kavramına yer verildiği görülmektedir.¹⁵²

10. sınıfa ait Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının "Haklar, Özgürlükler ve Din" isimli beşinci ünitesinin altıncı konu başlığı "Kul Hakkı Yemek Büyük Günahdır" şeklinde belirlenmiştir. Başlık altında "insanlar arası münasebetlerden

¹⁴⁹ Akgül vd., a.g.e., s. 102 - 103.

¹⁵⁰ Akgül vd., a.g.e., s. 104.

¹⁵¹ Akgül vd., a.g.e., s. 121.

¹⁵² Ahmet Türkan vd., Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf., Ankara 2012, s. 94.

doğan haklar" olarak tanımlanan kul hakkı kavramı, İslâm açısından hak kavramının Allah hakkı ve kul hakkı olarak ikiye ayrıldığına da temas edilerek ele alınmış, kul hakkı Allah'ın affına bağlı olmayan ve müdahale edilemeyen tek hak olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda, insanların iffet ve namusuna yapılan sözlü veya fiilî saldırıların, şüphe ve zanna dayanarak bir kimseye bir isnatta bulunmanın, iftira, gıybet, dedikodu, başkalarının özel hayatlarını ve gizli hâllerini araştırmak, kötü lakap takmak, alay etmek gibi tavır ve davranışların, hırsızlık, gasp ve yağma gibi fiillerin ve buna bağlı olarak kamu hakkı ihlâli anlamına gelen kamu arazilerinin gasp edilmesinin, ormanlık alanların yakılması ve yakılan arazilerin zamanla işgal edilmesinin, satılmasının kul hakkı ihlâli olduğu belirtilmiştir. Ana-baba, evlat, kardeş, komşu, akraba, dost, arkadaş ve yolcu haklarının da kul hakkı kapsamına girdiği ifade edilirken, ana babaya iyi davranılmasının, yetim malının korunmasının, ölçü ve tartıya dikkat edilmesinin, insanlara eziyet edilmemesinin, fakir ve yoksulların gözetilmesinin, borçlulara yardımcı olunmasının gerekliliği vurgulanmıştır. İnsanları aldatmak, hile yapmak, işini gereği gibi yapmamak, özellikle kamu görevi yapanların görevini kötüye kullanması veya işi ağırdan alması, borcu olanın imkânı olduğu hâlde borcunu zamanında ödememesi, öğrencilerin okul binasına, sınıflara, sıralara, kütüphanelere ve laboratuvarlara verdikleri zarar, hastanelere, toplu taşıma araçlarına, parklara kısaca kamunun yararlandığı her yere zarar vermek, havayı, suyu ve toprağı kirletmek, çevreye zehirli atıklar atmak, yerlere tükürmek, sigara izmariti, yemiş kabuğu ve benzeri şeyleri atmak, trafik kurallarına uymamak, yüksek sesle müzik dinleyip çevreyi rahatsız etmek, kamu malını zimmetine geçirmek, kaçak elektrik ve su kullanmak, görevi kötüye kullanmak, kamu hizmeti verirken insanlar arasında ayırım yapmak, rüşvet alıp vermek, kamu hakları kapsamında vergi vermemek, askere gitmemek, seçimlere katılmamak ve kanunlara uymamak gibi devlete karşı olan yükümlülükleri yerine getirmemeye ilişkin davranışlar, ilgili âyetlerin referansı ile kul hakkını ihlâl olarak ele alınmıştır.¹⁵³ Kul hakkını işleyen "müflis" olarak tanımlayan hadise de konu bağlamında yer verilerek, kul hakkı ile ilgili İslâmiyet'in koyduğu temel ilkenin "kendin için istediğini başkası için de istemek, kendin için istemediğini başkası için de istememek" olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Konu sonunda yer alan alıştırmada da kavrama yer verilmiştir.¹⁵⁵

12. sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının "*Dünya ve Âhiret Hayatı*" isimli birinci ünitesinin "*Âhirete İmanın Dünya Hayatını Anlamlandırma*" başlıklı iki numaralı konu içerisinde kul hakkı kavramı, "müflis"i tarif eden hadise

¹⁵³ Ahmet Ekşi vd. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf., Ankara 2012, s. 106-109.

¹⁵⁴ Ekşi vd., a.g.e., s. 107.

¹⁵⁵ Ekşi vd. a.g.e., s. 113.

yer verilmek suretiyle geçmektedir.¹⁵⁶

Aynı ders kitabına ait "*İslâm Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar*" başlıklı dördüncü ünitenin "*Birlikte Yaşama ve Hoşgörü Kültürü*" isimli altıncı konu başlığının sonunda yer alan "*Dört Kapı Kırk Makam*" başlıklı okuma metni içerisinde "*Mari-fet Kapısı ve On Makamı*"ndan üçüncü olarak Perhizkarlık yani haksızlıktan ve kul hakkından korkmak biçiminde kavrama yer verildiği görülmektedir.¹⁵⁷ Kitabın sonunda yer alan sözlükte ise kul hakkı kavramı "*İnsanların birbirlerine geçen emekleri, birbirleri üstündeki hakları*" olarak ilgili ders kitaplarındaki tanımlara benzer biçimde tarif edilmiştir.¹⁵⁸

Sonuç

Eğitim sistemlerinin başarısı öncelikle hangi değerleri aktardıklarına daha sonra bu değerleri nasıl aktardıklarına bağlıdır. Aktarılabilecek değerler bireyin hem kendisine hem de çevresine karşı sorumluluklarının bilincinde olmasına ve bu sorumluluklarını yerine getirmesi doğrultusunda harekete geçmesine vesile olabiliyorsa, yani içselleştirilebilmişlerse başarılı bir eğitim sisteminden bahsedilebilir.

Bireyden topluma hayatın her alanındaki ilişkiler sistemine düzenleme getiren bir değer olarak kul hakkı, insanların kendilerine ve birbirlerine olan sorumluluklarını dikkate almalarını, Allah'ın rızasını insanların birbirlerinden razı olmalarına dayandırmak suretiyle gerekli kılan ve bu yönüyle insan hakları kavramından daha bağlayıcı bir yaptırıma sahip olan bir kavramdır. Bunun yanında birçok değeri de kapsamakta veya yakın ilişki içinde bulunmaktadır. Tüm bu nitelikler kul hakkının din eğitimi açısından bir değer olarak içselleştirilmesini kolaylaştıran unsurlardır. İçselleştirilen bu değer davranışları yönlendirmede de etkisi büyüktür. Dolayısıyla din eğitiminde önemli bir yere sahiptir.

Bu kadar önemli bir değer aktarımında ise, içselleştirmenin sağlanabilmesi için dikkat edilmesi gereken temel husus, kul hakkıyla ilgili verilen klasik örneklerin, güncel meselelerle zenginleştirilmesi ve böylece bireyin bu değeri hayatının her alanına aktarmasına yardımcı olunmasıdır. Zira güncel meselelerle bağ kurulmadığı takdirde bu değer çok kısıtlı bir alana hapsedilmektedir ki çalışmamızın kavramsal boyutunda yaptığımız sınıflandırmada söz konusu güncelleştirmeye dair örneklerimiz bu maksadımızın ifadesidir.

Önemine rağmen din eğitimi açısından yeterince vurgu yapılmadığını düşündüğümüz için bu değer okullarda verilen din eğitimin dahilinde nasıl ele alındı-

¹⁵⁶ Mehmet Akgül vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı* 12. Sınıf., Ankara 2012, s. 15.

¹⁵⁷ Akgül vd., *a.g.e.*, s. 69.

¹⁵⁸ Akgül vd., *a.g.e.*, s. 121.

nı incelemeyi istediğimizi, makalemizin başında belirtmiştik. Çalışmamızın ortaya koyduğu üzere kul hakkı kavramı İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri öğretim programlarından sadece Fıkıh öğretim programında kazanım olarak yer almaktadır. Diğer derslerin öğretim programları içerisinde kavramın kendisi zikredilmekte ancak ona işaret eden bir takım değer ve becerilere temas edilmektedir.

İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ders kitapları içerisinde de kul hakkı en fazla ve kapsamlı biçimde Fıkıh ile Kelam ders kitapları içinde ele alınmıştır. Buna göre Fıkıh'ta kavrama fıkıhın mahiyeti, kamu hakkı, ehliyet ve liyakat bağlamında değinildiği görülmektedir. Kelam ders kitabında ise ahiret inancı kapsamında ele alınan kavramın hem mahiyeti hem de yüklediği sorumluluk, insanın sorgulanması ile cennet ve cehennem bağlamında izah edilmiştir. Bu iki kitabın yanında kavrama diğerlerine göre daha geniş yer verilen kitap Temel Dinî Bilgiler ders kitabıdır. Burada kul hakkı ibadet ve ahlâkî davranışlar dahi-
linde örneklendirilmektedir. Kavrama Karşılaştırmalı Dinler Tarihinde daha ziyade ahlâk ilkeleri ve ahlâkî davranışlar açısından, Hitabet ve Meslekî Uygulama ders kitabında ise cenaze adabı açısından ve şehitliğin mahiyeti bağlamında yer verilmiştir. Kul hakkı Tefsir ders kitabının sadece sözlük kısmında yer almakta, diğer ders kitaplarında ise ilgili konu ve örnekler mevcut olmakla birlikte kavrama temas edilmemektedir. Kitapların genelinde, kavramla ilgili işlediğimiz bazı ayet ve hadislerin farklı konular bağlamında yer aldığı da görülmektedir. Genellikle ahlâk gibi soyut öğretme alanları içerisinde değinilen kavramın ele alınışında öğrenci seviyesine uygunlukla ilgili herhangi bir problem söz konusu olmamakla birlikte daha detaylı işlenmesi mümkündür.

Kul hakkı, İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretim programlarında kazanım olarak, ders kitaplarında da ilgili konuların içerisinde kavramsal olarak yer almaktadır. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi kitaplarında kul hakkına ahlâkî davranışlara verilen örnekler, tasavvufî yorumların unsurları, örnek insan modeli ve İslam'da ve diğer dinlerde zararlı davranış örnekleri bağlamında çeşitli açılardan temas edilmiştir. Ele alınırken kullanılan dil ve kavramın derinliği gelişim psikolojisine uygun gözükmemektedir.

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarında da kavrama değerler, hak ve özgürlük bilinci bağlamında sosyal ilişkiler, iman bilinci, tasavvufî yorumlar gibi çeşitli açılardan değinilmiş, İlköğretime göre daha soyut bir biçimde ele alınmıştır. Bu durum gelişim psikolojisi açısından da uygundur. Kavramla ilgili verilen örneklere bakıldığında Kur'an ve hadislerde zikredilenlerin ağırlıklı olduğu, güncel meselelere de temas edildiği görülmekle beraber yer yer İlköğretimdeki örneklerin tekrarlarına rastlanmakta, kavrama dair kendi sınıflamamızda yapmaya çalıştığımız gibi geniş bir çerçevede değerlendirilmediği tesbit edilmektedir.

Değerlendirmeyi Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitapları ile İmam Hatip

Lisesi Meslek Dersleri kitapları arasında yaptığımızda kul hakkı kavramının Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarında İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri kitaplarına nazaran daha geniş yer bulduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde örneklendirmeler de Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarında nispeten daha günceldir. Bu durum düşündürücüdür. Zira İmam Hatip Meslek Liseleri ders kitaplarının, meslekî alana yönelik olarak konuyu çok daha derinlemesine ve kapsamlı ele alması, bu alanda hizmet verecek öğrencilerin konuyla ilgili donanım ve duyarlılıklarının yeterliliği açısından beklediğimiz bir husustur.

Netice olarak; makalemizin başında değindiğimiz ahlâk alanında dinin aleyhine yaşanan değişim ve buna paralel biçimde gelişen ahlâkî problemler, hangi değerlerin nasıl verilmesi gerektiği sorununu gündeme taşımaktadır. Dinî değerlerin yaptırım gücüne binaen din eğitiminde önemli bir yeri bulunmakla birlikte, bu değerlerin güncel meseleler doğrultusunda güncellenmesi gerektiği gerçeği de göz ardı edilemez. Kul hakkı da kapsayıcılığı ve bağlayıcılığı nedeniyle bu değerlerden biridir. Bu nedenle bahsi geçen değişime rağmen yapılan araştırmalarda gençliğin dinî dünya görüşünü diğer dünya görüşleri arasında birinci sıraya koyduğu görülen Türkiye'de,¹⁵⁹ örgün eğitim içerisinde gerek İmam Hatip Meslek dersleri gerekse Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi derslerinde bir değer olarak kul hakkının daha kapsamlı ele alınmalıdır. Bunun için, değerlerin güncel meselelerle bağının daha fazla kurularak ve geniş bir perspektifle aktarılması, din eğitimi bağlamında dinî değerlerin güncellenerek hayat aktarılmasını da ifade edecektir. Böylece günümüzün bahsi geçen temel problemlerine duyarlı ve bütüncül bakarak çözüm getiren bireyler yetiştirme imkânı da doğacaktır.

Kaynakça

- Adem Esen, "Verimlilik Kavramı ve İslâm İktisadında Verimliliği Artırıcı Değerler", *Diyanet İlmî Dergi*, C: 29, S: 2, Ankara 1993.
- Ahmet Türkan vd., Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf., Ankara 2012.
- Ahmet Ekşi vd. , İmam Hatip Liseleri Fıkıh Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Ahmet Ekşi vd. , İmam Hatip Liseleri Temel Dinî Bilgiler Ders Kitabı, Ankara 2010.
- Ahmet Ekşi vd. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf., Ankara 2012.
- Ahmet Onay, "Dinin Değer Oluşturma Öğretisi", *Değerler Eğitimi Konferans Bildirileri*, İstanbul 2012.
- Ahmet Kerem Sever, *Kul Hakkı*, İstanbul 2011.

¹⁵⁹ Bkz. Recep Kaymakcan, "Gençlerin Dinî Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması", *Değerler Eğitimi Konferans Bildirileri*, İstanbul 2012, ss. 13 - 30.

- Ahmet Nedim Serinsu, "Bizi Biz Yapan Değerlerimiz ve Hayatı Anlamlandırmadaki Rolü", *Üçüncü 1000'e Girerken Türkiye Kutlu Doğum Sempozyumu* 1999, Ankara 2000.
- Ali Bardakoğlu, "Hak" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. 15, İstanbul 1997, ss. 139 - 151.
- Ayşe Sıdika Oktay, "İslâm Düşüncesinde Ahlâki Değerler ve Bunların Global Ahlâka Etkileri", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan ve diğerleri, İstanbul 2007.
- Bayraktar Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, İstanbul 1989.
- Bayraktar Bayraklı, *Kur'ân Ahlâkı*, İstanbul 2011.
- Beşir Atalay, "İktisadî Kalınmada Geleneksel Değerlerin Yeri (Japon Örneği)", *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İstanbul 1987.
- Cafer Sadık Yaran, *İslâm'da Ahlâkın Şartı Kaç*, İstanbul 2005.
- Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2004
- Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980.
- Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'lArab*, C. 5, 10, Beyrut [t.y.]
- Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri İslâm Tarihi Ders Kitabı, Ankara 2012
- Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Ekrem Özbay vd. İmam Hatip Liseleri Siyer Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Emile Durkheim, *Moral Education*, Çev. Everett K. Wilson – Herman Schnurer, London 1973.
- Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, (Basılmamış doktora tezi), Danışman: İbrahim Kafi Dönmez, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, İstanbul 1996.
- Hikmetullah Babu Sahib, "Islamic Values In A Multi-Cultural Society", Çev. Serdar Demirel, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:22, İstanbul 2010, ss. 211-244.
- İsmail Doğan, "Türk Eğitim Sisteminde Değer Sorunu", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan ve diğerleri, İstanbul 2007.
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, Komisyon, Ankara 2010.

- İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Programları. Komisyon, Ankara 2010.
- Macit Yaşaroğlu, *Çocuklarımız İçin Din Bilgisi*, Ankara 2008.
- Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 6. Sınıf, Ankara 2012.
- Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 7. Sınıf, Ankara 2012.
- Mehmet Akgül vd., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ders Kitabı 8. Sınıf, Ankara 2012.
- Mehmet Akgül vd., Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12. Sınıf, Ankara 2012.
- Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998.
- Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995.
- Muhammed Tahir bin Aşur, *İslâm Hukuk Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan, İstanbul 1988.
- Mustafa Çağrıncı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlakı*, İstanbul 1991.
- Mustafa Çağrıncı, "Hak" Md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 136 - 139.
- Mustafa Çağrıncı, "Kul Hakkı" Md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 26, Ankara 2002, ss. 350 - 351.
- Mustafa Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, İstanbul 1995.
- Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9,10,11, ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, Komisyon, MEB Yayınları, Ankara 2010.
- Ramazan Yıldırım vd., İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Ramazan Yıldırım vd., İmam Hatip Liseleri Kelam Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Ramazan Yıldırım vd., İmam Hatip Liseleri Tefsir Ders Kitabı, Ankara 2012.
- Recep Kaymakcan, "Gençlerin Dinî Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması", *Değerler Eğitimi Konferans Bildirileri*, İstanbul 2012.
- Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2000.
- Seyfi Kenan, "Modern Eğitimde Değer Arayışları", *Ded Dergi*, Yıl:1, Sayı: 1, ss. 28-33, Erişim: http://www.dem.org.tr/dem_dergi/index.php?sayfa=sayilar&sayi=1 (Erişim Tarihi: 06.08.2013).

Şaban Ali Düzgün, "Globalizm ve Dinî Değerlerdeki Dönüşüm", *Dinî Araştırmalar*, C. 6, S. 17, 2003.

Vahdettin Başçı, "İslâm Dini ve Hz. Peygamber'de Evrensel Değerler", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 39, S: 1, Ankara 2003.

Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk*, İstanbul 1999.

Z. Şeyma Arslan - Fatma T. Yaşar, "Yükselen "Değer" Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Dem Dergi*, Yıl:1, Sayı: 1, ss. 8 - 11, erişim:
http://www.dem.org.tr/dem_dergi/index.php?sayfa=sayilar&sayi=1 (Erişim Tarihi: 06.08.2013)

www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf (Erişim: 26.03.2013)

http://www.sabah.com.tr/Ekter/Pazar/IyiYasa/2009/08/16/anne_sutu_zehirlerden_nasil_temizlenir (Erişim: 16.08.2013)